

5.3. Увічнення подій та збереження пам'яті про Другу світову війну.

5.3.1. Воєнні події 1939–1942 рр. в пам'ятках історії.

Період Другої світової війни мав певну специфіку для України порівняно з іншими республіками і регіонами колишнього СРСР, що зумовлювалося її географічним розташуванням, великим промисловим потенціалом, близькістю західного кордону, значними військовими силами, розміщеними на її території. Для українського народу, який не мав власної держави, і його землі напередодні Другої світової війни входили до складу чотирьох держав, війна стала справжньою трагедією. Україна взяла участь у війні з вересня 1939 р., коли Німеччина напала на Польщу, а Радянський Союз незабаром окупував її східні території. Західно-українські землі, як і в роки Першої світової війни, стали головним театром геополітичного і збройного протистояння великих держав Європи. Їх населення стало першими жертвами світової катастрофи. Вступ радянських військ на територію Західної України і Західної Білорусії став результатом домовленостей між керівництвом Радянського Союзу та Німеччини за пактом Молотова-Ріббентропа від 23 серпня 1939 р. Польський уряд в еміграції кваліфікував радянсько-німецький пакт як четвертий поділ Польщі.

Це був договір двох диктаторів, які проігнорували інтереси народів і перекроїли карту Європи в угоду своїх амбіцій. Хоч приєднання західної частини українських земель до Української РСР в державних рамках Радянського Союзу відбувалося в умовах протистояння двох тоталітарних систем, при застосуванні насильницьких методів, ця подія мала кульмінаційне значення у формуванні соборної України, на шляху об'єднання українських земель в єдиній державі⁸²³. 28 вересня 1939 р. СРСР і Німеччина підписали договір про дружбу і кордони, який став заключним етапом розділу Польщі. Перебравши військовим шляхом західноукраїнські землі і провівши вибори до Народних Зборів Західної України, які мали своєю метою підтвердити легітимність приєднання Західної України до УРСР і відповідно до СРСР, сталінський режим приступив до активної радянзації. Вона передбачала здійснення комплексу соціально-економічних, політичних, національно-культурних та репресивно-каральних заходів, спрямованих на інкорпорацію приєднаних територій. Політичним, соціально-економічним та культурним перетворенням, що відбувалися протягом 1939–1941 рр. на західноукраїнських землях, були притаманні протиріччя, позитивні і негативні сторони. В Західній Україні почалися докорінні перетворення у всіх сферах життя відповідно до засад радянського будівництва. Були націоналізовані промислові, торговельні та інші підприємства, ліквідоване приватне та церковне землеволодіння, закриті або реорганізовані кооперативні установи за прикладом радянської кооперації. Паралельно здійснювалися соціальні заходи щодо трудящих верств, зокрема запроваджувалася безоплатна освіта і медичне обслуговування. Однак господарське і культурне будівництво здійснювалося перевіреними на сході країни адміністративно-командними методами, не враховуючи певні відмінності в суспільному житті і побуті населення Західної України. Всі сфери життя громадян відтепер перебували під жорстким контролем партійних і державних структур, передусім органів НКВС Української РСР⁸²⁴.

Істинна природа тоталітарного режиму виявилася в трансформації народного господарства за сталінським сценарієм. З іншого боку, в регіоні із запізненням відбувалася соціальна і промислова модернізація, на жаль, за радянським зразком. Справжньою трагедією місцевого населення стали переслідування, репресії, терор, депортації мирних громадян різних національностей, конфесій і соціальних станів. Ліквідація старої системи управління супроводжувалася арештами службовців колишнього держапарату, інтелігенції. За сфабрикованими звинуваченнями проводилися масові арешти. Влітку 1940 р. було заарештовано 35 тис. осіб за звинуваченням у підготовці повстання під проводом ОУН. В січні 1941 р. у Львові відбувся великий «процес 59-ти». Сорок два з них, в тому числі одинадцять жінок, отримали смертний вирок і були страчені одразу після закінчення процесу. Це була організована каральна акція радянського режиму з метою знищення націоналістичного підпілля ОУН і залякування населення в Західній Україні. 18 лютого 1941 р. розпочався судовий процес над членами ОУН у Тернополі, упродовж січня–червня 1941 р. проводилися каральні акції щодо учнівської і студентської молоді, яку підозрювали в участі у нелегальній діяльності ОУН. Більшість із них були розстріляні без суду у червні 1941 р.⁸²⁵

Найбільш жорстоким і цинічним злочином сталінізму у Західній Україні і Західній Білорусії стала сумнозвісна «чистка в'язниць» відповідно до секретної постанови політбюро ЦК КПРС від 5 березня 1940 р. На підставі цього рішення в тюрмах двох республік було вбито 7305 осіб і тільки близько 1000 з них, розстріляних в Західній Україні, удалося встановити⁸²⁶. Списки громадян, розстріляних на початку війни, стали доступними широкому загалу лише через 50 років після закінчення війни. Їх публікація на сторінках журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» — це своєрідний мартиролог пам'яті наших співвітчизників, які стали першими жертвами війни⁸²⁷.

Сьогодні на місцях страт встановлюються хрести і пам'ятні знаки. Кривавим смерчем пронеслась війна над Волинською землею. Незагоєні рани в серцях живих залишив розстріл в'язнів Луцької в'язниці. Серед них було багато необгрунтовано репресованих, тих, кого утримували за дрібні побутові злочини. На братській могилі у Старому місті встановлено дубовий хрест і меморіальний камінь в пам'ять про мученицьку смерть жертв тоталітаризму (від 1600 до 2500 чол.). У 1991 р. в центрі Ковеля встановлено хрест пам'яті на знак скорботи за невинно полеглими від сталінських репресій⁸²⁸. З ініціативи групи «Меморіал» при Івано-Франківському науково-культурному товаристві «Рух» влітку 1989 р. були проведені розкопки в Дем'яновому Лазу (Урочище поблизу с. Пасічна Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.), де знаходиться місце масового знищення тюремних в'язнів органами НКВС під час відступу військ Червоної армії⁸²⁹.

В регіоні поступово розкручувався маховик репресій, проведення яких з погляду вищого партійно-державного керівництва СРСР було важливим і необхідним засобом «радянзації» регіону. Навесні 1940 р. репресії набули масового характеру. Головною їх формою стали депортації українського і польського населення. Знищувалися або висилалися на схід не окремі особи, а родини, цілі соціальні верстви, представники різних політичних партій, громадських об'єднань, релігійних конфесій — всі, хто підозрювався у нелояльності до радянської влади.

Тільки станом на 15 лютого 1940 р. із Західної України і Західної Білорусії було депортовано 890 тис. громадян, що становило приблизно 10% населення⁸³⁰.

Польська армія чинила героїчний опір німецьким військам, мужньо захищаючи кожну п'ядь своєї землі. Інший характер носили її дії проти Червоної армії. Головнокомандуючий польською армією Е. Ридз-Смігли наказав не чинити опір Червоній армії, якщо її частини не будуть вести бойові дії або намагатимуться роззброювати польські частини⁸³¹. В перші місяці Другої світової війни Червона армія інтернувала понад 250 тис. польських воїнів, які у вересневі дні 1939 р. склали зброю перед Червоною армією⁸³². Тисячі солдатів та сержантів були звільнені, решта — депортовані до СРСР. Понад 15 тис. офіцерів, серед яких дві третини становили офіцери запасу — лікарі, інженери, вчителі, письменники, громадські діячі — інтелектуальна еліта Польщі — були розміщені у Козельському (нині Калузька обл.), Осташківському (нині Тверська обл.), Старобільському (нині Луганська обл.) таборах. Старобільський табір знаходився на відстані 3-х км від залізничної станції, на території колишнього жіночого монастиря, а також у будинках (вул. Володарського і Кірова) і займав територію в 40 тис. кв. м. Спочатку тут перебувало 7942 польських воїни, в основному захисники Львова, офіцери запасу і резервісти, які тільки встигли з'явитися до комендатур⁸³³. Серед ув'язнених були 8 генералів, 187 полковників і підполковників, 230 майорів, понад 1 тис. капітанів, 2450 старших лейтенантів і лейтенантів, 30 курсантів, 20 професорів вищих навчальних закладів, 400 військових і цивільних хірургів, понад 600 льотчиків, вчителів, поетів, письменників, журналістів, бізнесменів, громадських і політичних діячів⁸³⁴. Полонені поляки активно вимагали від представників радянської влади виконання міжнародних конвенцій про військовополонених та інтернованих, належного медичного обслуговування. Проте органи НКВС сфабрикували справу про існування серед поляків антирадянської націоналістичної організації і жодну з вимог не виконали⁸³⁵. До 15 березня 1939 р. кількість полонених скоротилась до 3835 чол. У квітні 1940 р. їх переправили до Харкова у розпорядження НКВС Харківської області, де вони були страчені в період з 10 квітня до 12 травня 1940 р. Масові поховання польських офіцерів і радянських громадян знаходяться в районі 6-го кварталу лісопаркової зони Харкова (Белгородське шосе), де створений цвинтар жертв тоталітаризму. 17 червня 2000 р. тут урочисто відкритий «Українсько-польський меморіал», автори якого польські скульптори: З. Підек, А. Солига, архітектори: В. та Я. Синакевич. Комплекс має автентичний характер завдяки збереженню місць таємного поховання розстріляних, 15 братських могил польських військовополонених, 60 братських могил радянських громадян і «чорної дороги смерті», якою вантажівки привозили полонених. Композиційним центром Меморіалу є центральна алея, з обох боків якої вмонтовані 3794 чавунні таблички за кількістю похованих польських офіцерів. Завершує алею Польська меморіальна стела, розділена по центру силуетом латинського хреста, під яким закріплений «Катинський дзвін», виготовлений із бронзи. На Українській меморіальній стелі розміщені прізвища 2695 радянських громадян⁸³⁶.

Першими удар ворожих полчищ на величезному фронті від Баренцева до Чорного моря прийняли на себе малочисельні загони прикордонників. Озброєні

лише стрілецькою зброєю, вони мужньо зустріли в багато разів переважаючі сили ворога, билися до останнього набою, до останнього бійця, часто в оточенні. На одному з напрямів наступу німецьких частин — Варшава–Люблін–Київ — ділянку державного кордону СРСР довжиною у 150 км по річці Західний Буг охороняв 90-й Володимир-Волинський прикордонний загін. Шквал артилерійського вогню і бомбових ударів був спрямований на цей стародавній край. Усі 16 лінійних застав і 4 комендатури загону були відрізані від радянського тилу і в перший день війни втратили понад половину свого особового складу.

Мужньо захищали свої позиції воїни 3-ї прикордонної застави, яка з перших хвилин війни була у гущі бойових дій. 24 червня на заставу була спрямована злива вогню. Ворог йшов в атаку за атакою, але прикордонники кожного разу стримували його. Після поранення начальника застави і загибелі політрука командування прийняв на себе двадцятирічний старшина Іван Пархоменко. Протягом дев'яти годин прикордонники вели нерівний бій, але перевага ворога далася взнаки. У смертельному двобої поліг весь особовий склад застави. Ціною свого життя вони на дев'ять годин затримали просування ворога. Останнім загинув старшина І. Пархоменко. Тяжко поранений, він піднявся з окопу і кинув останню гранату у фашистів⁸³⁷. На місці подвигу прикордонників 3-ї застави у 1982 р. було встановлено пам'ятний знак. Після війни ім'я І. Пархоменка було присвоєно одній із прикордонних застав, де він служив, і селу Видренці Волинської області. На честь відважного прикордонника названі вулиця у рідному Запоріжжі і школа, де він навчався.

Одинадцять днів і ночей тривав бій на 13-й заставі 90-го Володимир-Волинського загону під командуванням лейтенанта О. Лопатіна. Ні снаряди, ні бомби, ні наступ піхоти не змогли зламати героїчний опір воїнів. Після виходу з ладу наземних оборонних споруд прикордонники перейшли у підвал напівзруйнованого будинку і продовжували вести нищівний вогонь по ворогу. Фашисти захопили руїни застави лише тоді, коли потужною міною висадили її у повітря. З 60 прикордонників живими лишилися лише троє⁸³⁸. У 1962 р. в с. Скоморохи Сокальського району Львівської області на місці застави було споруджено меморіал героям-прикордонникам. На 57 надгробних плитах — імена загиблих воїнів. Завершує композицію багаторусний обеліск, встановлений на широкому подіумі. На мармуровій дошці золотом сяють слова: «Вічна пам'ять начальнику прикордонної застави Олексію Лопатіну і політруку Павлу Власову, які героїчно загинули в боротьбі за свободу і незалежність Радянської Вітчизни проти німецько-фашистських загарбників»⁸³⁹. Широко відомий подвиг бійців 8-ї застави 98-го Любомльського прикордонного загону на чолі зі старшим лейтенантом П. Старовойтовим, що дислокувався в с. Вовчий перевіз (нині с. Старовойтове, Волинська обл.). Воїни протягом кількох годин успішно стримували ворожі атаки. 23 червня майже весь особовий склад застави разом зі своїм командиром загинув. У 1962 р. на місці бою в с. Старовойтове споруджено пам'ятник прикордонникам.

У Волинській, Львівській, Чернівецькій областях нараховується понад 60 пам'яток, пов'язаних з подіями початку Великої вітчизняної війни, головним чином, це пам'ятні знаки і обеліски на честь прикордонників Володимир-Волинського, Любомльського, Перемишльського, Рава-Руского прикордонних загонів.

Серйозний опір ворогові чинили радянські воїни на різних ділянках недобудованих укріплених районів на новому кордоні. Часто він припинявся лише тоді, коли люди гинули або, обпалені чи поранені, потрапляли в полон. На території України залишилася значна кількість військово-інженерних споруд — траншей, окопів, дотів, дзотів на лінії старих укріпрайонів. В 30-ті роки XX ст. вздовж західних кордонів СРСР були збудовані 13 укріпрайонів. Восени 1939 р., на початку Другої світової війни, під час встановлення нового кордону, укріпрайони були роззброєні, а особовий склад переведений в інші місця. Влітку 1940 р. безпосередньо на новому західному кордоні розпочалося будівництво нової лінії оборони. Рядки донесень, датовані 25 червня 1941 р., характеризують драматизм ситуації в перші дні війни: «Укріплені райони другої смуги Коростенський, Летичівський, Могилів-Ямпільський, Новоград-Волинський відбудовані і приводяться в бойову готовність. Вживаються заходи щодо вишукування озброєння, якого не вистачає. Укріплені райони Ізяславський, Київський, Остропольський, Старокостянтинівський, Шепетівський кулеметних батальйонів не мають. Польових військ штаб фронту виділити не може»⁸⁴⁰.

Залишивши стару лінію оборони, радянські воїни чинили опір у нових недобудованих укріпленнях, затримавши на певний час наступ ворога. Мужньо захищали радянські воїни лінію оборони Ковельського, Коростенського, Новоград-Волинського, Перемишльського, Струмильвського укріпрайонів. В деяких місцях збереглися військово-інженерні споруди. Це — залишки оборонних споруд у районі м. Устилуг (Волинська обл.), с. Турчинка (Житомирська обл.), підземний штаб Коростенського укріпрайону, що знаходився у підземеллях на березі р. Уж (м. Коростень), будівництвом якого керував генерал-лейтенант Д. Карбишев, про що нагадує меморіальна дошка. Під 40-метровою товщею знаходиться підземне місто з розвиненими інженерними спорудами: система опалення, електро- та водопостачання, вентиляція, командний пункт, який мав зв'язок з Москвою, їдальні, робочі приміщення, кімнати відпочинку тощо. Це була багатоповерхова споруда під землею, повністю забезпечена всіма засобами для автономного існування, життєдіяльності і ведення бойових дій. За вісім діб добірні німецькі частини пройшли від Львова до Коростеня, а через Коростенський укріпрайон пробивалися 50 днів⁸⁴¹. Це автентична пам'ятка воєнної історії, науки і техніки, яка повністю збереглася, що дозволило провести музеєфікацію і створити музейну експозицію. Тут створений військово-меморіальний комплекс «Скеля» і Музей цивільної оборони⁸⁴².

На території України залишилася значна кількість військово-інженерних споруд, дотів, дзотів, окопів, що знаходилися на лінії укріплених районів, які відіграли значну роль в ході оборонних боїв. З 3 липня по 8 серпня 1941 р. штаб Київського укріпрайону був розташований в будинку (вул. Львівська, № 47/8), з 8 серпня по 19 вересня 1941 р. за адресою — вул. Артема, № 24, про що нагадують меморіальні дошки. В пам'ять про оборону Києва на 21-му кілометрі Житомирського шосе, де 11 липня 1941 р. відбувся один з перших боїв воїнів Київського укріпрайону, у 1982 р. споруджено пам'ятний знак⁸⁴³.

Одним із стратегічних завдань Київського укріпрайону було спорудження у межах столиці тунелю, на який покладалося відповідальне завдання — створити

дублюючі підземні залізничні зв'язки під Дніпром на випадок знищення існуючих на той час залізничних мостів. Згідно проекту до 1944 р. планувалося спорудити два тунельні переходи: Північний (Оболонь-Вигурівщина) та Південний (Жуків острів—острів Водників—Осокорки), загальною довжиною в 6,5 км. Тунель будувався для пропуску залізничних потягів у двох напрямках, які можна було у разі потреби швидко демонтувати і використовувати тунель для проїзду автотранспорту та військової техніки. Роботи розпочалися у 1936 р. і тривали до кінця липня 1941 р. одночасно на 14 титулах (будівельні ділянки). Будівництво було суворо засекречено, використовувались зеки і вільнонаймані робітники, які навіть із початком війни, були звільнені від мобілізації. Споруди транспортного тунелю не були закінчені і ніколи не використовувалися. Фрагменти прохідницьких кесонів збереглися на Оболоні, фрагмент наземного тунелю (40 м) — на Жуковому острові, фрагмент (700 м) — на острові Водників⁸⁴⁴. Ці споруди являються історичними і науково-технічними об'єктами Києва, які ще потребують дослідження і внесення, на нашу думку, до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Суттєву роль у затриманні наступаючих військ противника відіграли Рава-Руський та Перемишльський укріпрайони. Рава-Руський укріпрайон з перших хвилин війни захищали 35-й і 140-й окремі гарматний батальйони 41-ї стрілецької дивізії. В 1954 р. на братській могилі воїнів було встановлено обеліск; а приміщення, де знаходився штаб дивізії, відзначено меморіальною дошкою (1965 р.). Воїни 99-ї стрілецької дивізії, понад тиждень успішно відбивали ворожі атаки в районі Перемишля, завдаючи ворогу відчутних ударів. Вона однією з перших у Великій вітчизняній війні була нагороджена орденом Червоного Прапора, а Перемишль став відомий як місто, де ворогу був нанесений перший відчутний контрудар. 26 червня 1941 р. спільними діями частин 99-ї стрілецької дивізії, прикордонників і ополченців місто було визволено від ворога⁸⁴⁵. Серйозний опір ворогу чинили воїни на різних ділянках недобудованих укріплених районів на новому кордоні. Перший наступ німецько-румунських військ було відбито воїнами 176-ї та 95-ї стрілецьких дивізій, командири яких всупереч вказівкам вищого керівництва наказали зайняти в ніч на 22 червня 1941 р. першу лінію оборони⁸⁴⁶.

В перші дні війни на рубежі Володимирівна—Підгайці—Микуличі, а також в районі міст Новоград-Волинський, Коростень, Малин (Житомирська обл.), Корець (Волинська обл.) та інших населених пунктів відзначилася 1-а артилерійська протитанкова бригада, яка з 23 по 27 червня 1941 р. вела бої з мотопіхотою, артилерією і танками противника. За цей період було знищено і підбито близько 150 ворожих танків, і радянські воїни здійснили справжній подвиг. «І це визнавали навіть фашисти. — Згадував К. Москаленко, маршал, двічі Герой Радянського Союзу, в 1941 р. командир 1-ї артилерійської протитанкової бригади. — У наказі командуючого 14-ї німецької танкової дивізії відмічалось, що внаслідок згубного вогню радянської артилерії дивізія зазнала великих втрат у танках»⁸⁴⁷. Про події далекого сорок першого і героїв-артилеристів нагадують обеліски та могили радянських воїнів на території Житомирської області. Якщо в перші повоєнні роки встановлювали пам'ятні знаки з нетривких матеріалів, то в 60–70-ті роки минулого століття було проведено їх заміну, і більшість з них були виготовлені вже з червоного граніту.

На кінець червня 1941 р. головні події розгорнулись у районі Луцьк–Рівне–Дубно–Броди, де відбулася одна з найбільших танкових битв початкового періоду Великої вітчизняної війни. З обох сторін в ній взяли участь близько двох тисяч танків. Переважаючи у живій силі і техніці, ворог зламав опір наших танкових частин, і вони змушені були відступати, залишаючи оборонні рубежі. Радянські воїни чинили відчайдушний опір, ціною власного життя зупиняючи просування ворога⁸⁴⁸. Обеліски на братських могилах героїв-танкістів споруджені у Рівному, у селах Новостан, Малий Шпак, Грушиця-2 (Рівненська обл.) та інших населених пунктах області. На західній околиці м. Дубно в 1985 р. споруджений монумент в пам'ять про трагічні події початкового періоду війни, мужність захисників Батьківщини.

На початку війни радянські війська залишилися не тільки без розгалуженої системи оборони, але й без танків і літаків. В перші години війни радянські пілоти по бойовій тривозі піднімали в повітря вцілілі літаки. Поступаючись німецьким бойовим машинам у швидкості і озброєнні, радянські льотчики нерідко йшли на повітряний таран. Це свідчило не тільки про мужність льотчиків, але й про ті складні обставини, в яких опинилася авіація на початку війни. У м. Дубно (Рівненська обл.), по вул. Шевченка, споруджено пам'ятник на честь льотчика, Героя Радянського Союзу старшого лейтенанта І. Іванова. Народився він у 1909 р. в с. Чижово Балашихинського району Московської області. Після закінчення школи в 1931 р. вступив до лав Червоної армії. Закінчивши Одеську школу пілотів отримав призначення у 46-ий авіапункт. 22 червня 1941 р. о 4 годині 45 хвилин старший лейтенант І. Іванов у повітряному бою одним з перших таранив ворожий бомбардувальник⁸⁴⁹.

З середини липня по вересень 1941 р. розпочався виключно важкий етап для Червоної армії, яка в нерівних боях намагалася затримати просування броньованих полчищ ворога. Гостро не вистачало зброї, навіть стрілецької, частини втрачали зв'язки з сусідніми частинами, потрапляли в оточення. Ставка Верховного головнокомандування, Генеральний штаб вживали всіх можливих заходів для переформування та зміцнення боєздатності частин і з'єднань. У бій кидали все нові і нові сили — місцеве населення, яке без зброї, будь-якої військової підготовки йшло у наступ проти озброєного ворога. У кожному населеному пункті з'являлись братські могили, в яких були поховані новобранці, для яких був перший і останній бій за рідне місто.

Вирішальні бої на території України розгорнулись на житомирсько-київському, уманському та одеському напрямках. Однією з головних воєнно-політичних подій літньо-осінньої кампанії 1941 р. була оборона Києва, яка тривала з 11 липня по 26 вересня 1941 р. 6 липня 1941 р. був створений штаб оборони міста (вул. Володимирська, 24). Про це нагадує меморіальна дошка, встановлена в 1963 р. 11 липня 1941 р. німецьким військам вдалося прорвати рубіж оборони в центрі Новоград-Волинського укріплення і вийти на підступи до Києва. Київська область стала полем однієї з перших битв Великої вітчизняної війни. Про жорстокість боїв на київському напрямку свідчать сотні братських і одиничних могил радянських воїнів, які в складних умовах продовжували чинити опір. Обеліски на братських могилах в с. Борщів, Великий Круполь, Власовка, Коржі, Корнеевка,

Малий Круполь, Лесяки Баришівського району, де поховано понад 20 тис. воїнів, пам'ятні знаки на місцях боїв увічнюють героїчні і трагічні дні тих далеких років. Подекуди збереглися військово-інженерні споруди — свідки героїзму і мужності захисників Києва. В с. Чабани Києво-Святошинського району збереглися руїни дзоту № 205, бійці якого протягом майже двох місяців, у ворожому оточенні, вели бій з противником⁸⁵⁰. Скромний обеліск біля с. Небелиця Макарівського району нагадує про події липня 1941 р. На ньому прізвища воїнів, які загинули у тому липневому бою. Серед них і прізвище Д. Шепеленка. Протягом дня передовий загін 144-го полку 28-ї гірськострілецької дивізії під командуванням командира роти молодшого лейтенанта Д. Шепеленка відбивав безперервні атаки ворога. Бійці гранатами і пляшками із запалювальною сумішшю підбили 26 танків, знищили десятки ворожих солдатів. У критичний момент бою тяжко поранений командир із останньою в'язкою гранат кинувся під ворожий танк, що прорвався вперед, і ціною власного життя знищив його. Більшість воїнів загону загинули, затримавши просування німецьких танків. Основні сили полку, що підійшли, навалююю атакою відкинули противника⁸⁵¹.

Особливо запеклі бої розгорнулися з 16 по 22 липня 1941 р. в районі Білої Церкви, Фастова, Таращі (Київська обл.). В районі Віта Поштова–Мрига мужньо захищали першу лінію оборони воїни 147-ї і 175-ї стрілецьких дивізій, 1-го і 28-го окремих батальйонів 538-го і 55-го артилерійських протитанкових дивізіонів. У 1973 р. поблизу с. Віта Поштова (Києво-Святошинський район) було споруджено пам'ятний знак на честь захисників Києва, а біля руїн доту № 210 — встановлені дві пам'ятні стели з меморіальним текстом. Об'єкти Київського укріпрайону — доти і дзоти, побудовані упродовж 1929–32 рр. — це пам'ятки історичної і науково-технічної спадщини, які заносяться до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Мужньо захищали Київ ополченці, які займали сектор оборони в Голо-сїївському лісі. На території колишніх сільськогосподарського, ветеринарного і лісотехнічного інститутів, де точилися особливо жорстокі бої і в яких брали участь студенти та викладачі вузів, у листопаді 1979 р. було відкрито меморіал (скульптор Я. Гончаренко, архітектор В. Гнезділов). В центрі — фігура студента-ополченця. На гранітному постаменті слова: «Тут у серпні 1941 року на підступах до Києва радянські воїни і загони народного ополчення зупинили німецько-фашистських загарбників». Пам'ять про оборонців Києва — викладачів, працівників та студентів київських вузів — увічнює пам'ятний знак у вигляді розгорнутої книжки на фоні прапора, що встановлений на фасаді Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. У 1967 р. в парку Київського національного технічного університету, звідки влітку 1941 р. пішли на фронт студентські батальйони, споруджено монумент (скульптори А. Суровцев, Г. Морозова, архітектор Є. Вересов). На повний зріст зображено юнака і дівчину з піднятим прапором. Одну з граней монументу прикрашає рельєфне зображення вінка з дубового і лаврового листя і рядки з «Реквієму» А. Малишка: «Хто за свободу вийшов проти смерті, тому немає смерті на землі»⁸⁵². Пліч-о-пліч з воїнами Червоної армії і народними ополченцями столицю України захищали і моряки Дніпровської військової флотилії. У 1979 р. на набережній Дніпра біля річкового вокзалу було споруджено монумент відважним морякам (скульптори М. Вронський, А. Скобліков, архітектор

І. Ланько). На стилізованій гарматній башті судна височить тригранна стела, на гранях якої — назви бойових кораблів, що відзначилися в роки громадянської і Великої вітчизняної війн⁸⁵³.

Незважаючи на мужність радянських воїнів оборона Києва закінчилася оточенням чотирьох радянських армій. Нині відомо, що на всіх фронтах сотні тисяч воїнів Червоної армії потрапляли в полон через стратегічні і тактичні прорахунки військового командування і політичного керівництва, погане керування і управління військами, внаслідок нестачі досвідчених військових кадрів, десятки тисяч яких були репресовані. Однією з причин поразок, на думку історика В. Гриневича, був низький морально-психологічний стан Червоної армії, що виявилось у слабкій ініціативі, боязні командирів брати на себе відповідальність⁸⁵⁴. На далеких підступах до Києва оборонні бої вели війська Південно-Західного фронту на чолі з генерал-полковником М. Кирпоносом. В другій половині вересня оборона Києва перетворилася в одну з найбільших трагедій Червоної армії. Сталін не тільки не надав допомоги арміям київського напрямку, але й не дозволив своєчасно відвести їх на нові рубежі. 17 вересня 1941 р. о 23-й годині 40 хвилин до штабу фронту надійшло повідомлення про дозвіл Верховного головнокомандуючого залишити Київ. 19 вересня 1941 р. після двомісячної оборони Червона армія залишила Київ. Це була одна з найбільших військових катастроф, адже в німецькому «котлі» опинилося 665 тис. військових, переважна більшість з них здалася у полон. Штаб фронту, члени Військової ради фронту і велика група офіцерів намагалися вирватися, але 20 вересня потрапили в оточення танків, мотопіхоти і бронемашин противника в урочищі Шумейково біля хут. Дрюківщина на Полтавщині. У нерівному бою був смертельно поранений командувач фронту Герой Радянського Союзу, генерал-полковник М. Кирпонос. Загинули також члени Військової ради фронту М. Бурмистенко, Є. Риков, начальник штабу В. Тупиков. Врятувалися тільки окремі групи у цивільному одязі під виглядом місцевих жителів⁸⁵⁵. Окремі загони і групи продовжували чинити опір до 26-го вересня 1941 р. — дня завершення Київської оборонної операції⁸⁵⁶.

У 1976 р. в урочищі Шумейково був відкритий один з перших меморіальних комплексів, присвячених подіям початкового періоду війни. Це велична архітектурно-скульптурна композиція, присвячена воїнам Південно-Західного фронту⁸⁵⁷. У 1973 р. в Києві було відкрито пам'ятник М. Кирпоносу на вулиці, що носить його ім'я⁸⁵⁸. Михайло Петрович Кирпонос (1892–1941 рр.) народився в с. Вербіївка (тепер Ніжинський р-н, Чернігівська обл.) в селянській родині. Учасник Першої світової війни, громадянської та радянсько-фінляндської війн. В червні 1940 р. — командуючий Ленінградським військовим округом, з лютого 1941 р. — Київським особливим військовим округом, який 22 червня 1941 р. перетворений в Південно-Західний фронт. На батьківщині полководця в 1977 р. відкрито меморіальний музей, а на будинку школи, де він навчався, встановлено меморіальну дошку. У 1960 р. У центрі селища споруджено пам'ятник.

В 70-ті роки минулого століття на місцях боїв у Кіровоградській, Київській, Полтавській областях були впорядковані могили воїнів, які загинули в 1941 р. і встановлені пам'ятні знаки. За активної діяльності громадських організацій, в першу чергу, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури на

початок 1973 р. на державному обліку знаходилось 35069 пам'яток, у тому числі — 17424, присвячених подіям Великої вітчизняної війни⁸⁵⁹. Широкомасштабні роботи по дослідженню пам'яток Другої світової війни розгорнулися у зв'язку з підготовкою «Зводу пам'яток історії та культури України». Протягом останніх 12 років на Полтавщині виявлено 316 пам'яток періоду Великої вітчизняної війни, у тому числі 50 поховань воїнів, які загинули в 1941 р. при обороні сіл Полтавського і Кобеляцького районів. Встановлені прізвища 10 тис. воїнів, які були поховані в безіменних могилах на території області. Віднайдені могили бійців 226-ї стрілецької дивізії 38-ї армії Південно-Західного фронту, що тримала оборону в районі Полтавського аеродрому, 434-ї та 169-ї стрілецьких дивізій, які загинули під час оточення в районі с. Сапожине Полтавського району. На території Хмельницької області виявлено та взято на облік під державну охорону 234 поховання періоду 1941–1944 рр.⁸⁶⁰ Це стало можливим завдяки ретельній пошуковій роботі в місцевих архівах і військоматах, Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації, матеріалам усної історії.

3 5 серпня 1941 р. водночас з наступом на Київ 300-тисячна армія противника повела широкий наступ на південний схід і південь України з метою захоплення Одеси. Місто опинилося у тяжкому становищі після того, як ворог відрізав Приморську армію від основних сил Південного фронту. Відбиваючи шалені атаки, захисники Одеси затримали ворога на третьому оборонному рубежі. У цих боях мужньо билися воїни 25-ї Чапаєвської дивізії генерала І. Петрова, 95-ї стрілецької дивізії генерала В. Воробйова, 265-го артилерійського полку майора М. Богданова, 1-го полку морської піхоти полковника Я. Осипова та інші військові з'єднання. Пам'ятні знаки відтворюють героїзм воїнів і моряків Чорноморського флоту, які захищали Одесу. Вони встановлені в с. Дачне Біляївського району, на перехресті доріг Вознесенськ-Олександрівка, а тригранний обеліск — у с. Нова Дофинівка Комінтернівського району. В кінці 40-х — на початку 50-х років розпочались пошуки пам'ятних місць оборони міста, було розроблено проект створення зеленого поясу Слави. Близько 100 пам'ятників, пам'ятних знаків та меморіальних дощок увічнюють в Одесі події Великої вітчизняної війни, значна частина з них — оборону міста. Це — місце батареї берегової оборони № 411, будинки, де формувались загони народного ополчення та полк морської піхоти. Про мужніх захисників міста розповідає і незвичайний меморіальний ансамбль — зелений пояс Слави. На місцях головного рубежу оборони споруджені численні обеліски і пам'ятні знаки, висаджені соснові і дубові гаї, каштанові і платанові алеї⁸⁶¹.

Особливе місце в планах загарбників займав Крим і, зокрема, Севастополь — головна база Чорноморського флоту. Як і в Кримську війну, місто не було укріплене належним чином, але понад вісім місяців тривала оборона Севастополя силами моряків, які на суші стримували атаки ворога. В жовтні 1941 р. противник значними силами атакував позиції радянських військ у південній частині Криму. Стримуючи безперервні атаки ворога, частини 51-ї Окремої і Приморської армій змушені були відступати, що відкрило німцям дорогу на Севастополь. Рішучими діями Військової ради флоту, міського комітету оборони, за активної допомоги мешканців міста навколо Севастополя були зведені оборонні укріплення. До початку боїв за Севастополь на трьох сухопутних напрямках було збудовано 75 артилерійських дотів,

232 кулеметні доти і дзоти, протитанковий рів завдовжки 32,5 км. Як показали подальші події, ці оборонні рубежі відіграли важливу роль в зриві планів оволодіння Севастополем з ходу⁸⁶². Як пам'ятки про ті героїчні дні, зберігаються доти (вул. генерала Острякова, м. Білокаменськ, с. Фруктове, Балаклавське, Сімферопольське шосе), штольні, де був розташований міський штаб оборони (вул. Велика Морська), приміщення казематів, де знаходилися командні пункти Приморської армії та берегової оборони Чорноморського флоту (вул. Володимирська)⁸⁶³.

Героїчна оборона міста почалась 30 жовтня 1941 р. Передові німецькі танкові частини прорвали захисні смуги в районі селища Саки і вийшли до Миколаївки. Однією з перших вступила в бій 54-а берегова батарея під командуванням лейтенанта І. Заїки, яка протягом трьох діб відбивала атаки ворога. На місці бою в 1970 р. було відкрито обеліск. На третьому кілометрі Сімферопольського шосе на честь подвигу воїнів 8-ї бригади морської піхоти встановлено пам'ятний знак. У листопаді 1941 р. поблизу с. Верхньосадове, захищаючи підступи до міста, п'ятеро моряків 18-го батальйону морської піхоти на чолі з політруком М. Фільченковим вступили в бій з колоною фашистських танків. Бій був нерівний, але ворог втратив 10 машин і був затриманий. Це коштувало захисникам Севастополя власного життя. Всім піхотинцям посмертно було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, а на місці бою споруджено гранітний обеліск. У 1972 р. в будинку культури с. Верхньосадове була відкрита діорама, присвячена морякам-піхотинцям⁸⁶⁴.

Героїзм захисників Севастополя був масовим. Перша спроба ворога захопити місто зазнала поразки. У грудні 1941 р. під час другого наступу німецьких військ на Севастополь, в районі Бельбекської долини відзначився гарнізон дзотів 1-ї кулеметної роти під командуванням лейтенанта М. Садовникова. На шляху через Мекензіві гори ворога зупинили захисники дзоту № 11. Семеро бійців, курсантів електромеханічної школи учбового загону Чорноморського флоту на чолі зі старшиною С. Раєнком протягом трьох діб чинили відчайдушний опір. Лише знищивши всіх захисників дзоту, ворог оволодів дзотом⁸⁶⁵. Другий наступ німецьких військ на Севастополь також закінчився поразкою. Захисники міста зірвали плани німецького командування. З 21 листопада почалась облога міста. Щоб допомогти оточеному Севастополю і створити умови для визволення півострову, в грудні 1941р. — квітні 1942 р. Ставка ВГК віддала наказ про проведення Керченсько-Феодосійської десантної операції. На жаль, вона не була підготовлена належним чином і завершилась поразкою. Відступ радянських військ з Керченського півострова погіршив становище захисників Севастополя. Німецьке командування зосередило тут всі сили 11-ї армії і в червні 1942 р. спробувало подолати оборону міста. Жорстокі бої розгорнулись в районах Сухарної балки, Північної бухти, Костянтинівського равеліну, Інкерманських висот. Особливу роль в системі оборони Севастополя відігравав Малахів курган, прославлений ще в період Кримської війни. Майже через століття естафету боротьби прийняли артилеристи 177-го морського дивізіону, яким командував старший лейтенант Олексій Матюхін. У 1958 р. на тому місці, де стояла батарея Олексія Матюхіна, були встановлені гармати, зняті з есмінця «Бойкий» — своєрідний пам'ятник ратному подвигу воїнів 177-го артдивізіону⁸⁶⁶.

Севастопольці свято шанують захисників і визволителів міста від німецько-нацистських загарбників. В місцях масових поховань упорядковані меморіальні воїнські цвинтарі. В місцях, де знаходилися командні пункти адмірала П. Октябрського (Кам'яна бухта), сектори оборони 35-ї, 10-ї, 113-ї берегових батарей в Голубій бухті, Качинській долині, Максимовій дачі — були встановлені пам'ятні знаки. В будинку (вул. Советська, 49), в якому з 1959 р. по 1969 р. жив командуючий Чорноморським флотом, віце-адмірал, Герой Радянського Союзу П. Октябрський, відкрито меморіальний музей. Пам'ятними знаками відзначені місця подвигів лейтенанта В. Соколова, матроса І. Голубця. 25 березня Севастополь облетіла звістка про геройський вчинок І. Голубця. Від ворожого снаряду в Стрілецькій бухті загорівся катер, на якому знаходився склад глибинних бомб, і вибух загрожував поруч розташованим кораблям. І. Голубець голіруч почав скидати смертоносний вантаж у воду, але пролунав вибух, і матрос загинув у вогняному смерчі. Герой Радянського Союзу І. Голубець похований у братській могилі обабіч Сімферопольського шосе. На початку липня 1942 р., блоковані ворогом із суші, моря та з повітря, після 250-денної оборони героїчні захисники Севастополя залишили місто. Мужність і стійкість севастопольців є прикладом неперевершеної звитяги. Узагальнюючим пам'ятником на честь захисників міста став меморіал Слави (пл. Нахімова), споруджений у 1964–1967 рр. (скульптор В. Яковлев, архітектор І. Фіалко). Барельєфне зображення воїна з автоматом і трьома багнетами символізують мужність і непохитність захисників під час трьох штурмів Севастополя. На 19 меморіальних гранітних дошках викарбувані найменування військових з'єднань Приморської армії, кораблів флоту, підприємств і установ міста, учасників 250-денної оборони фортеці. Праворуч — вісім плит з іменами 54 Героїв Радянського Союзу, удостоєних цього звання за оборону Севастополя. Над меморіальними дошками — рельєфне зображення матроса, який відбиває штурм ворога. Завершує меморіал стилізований бетонний якір і дати оборони — «1941–1942». Понад 700 обелісків і пам'ятних знаків у Севастополі і його околицях увічнюють пам'ять про захисників і визволителів міста в роки Великої вітчизняної війни⁸⁶⁷.

Про героїчні і трагічні події початкового етапу війни нагадують пам'ятні знаки на місцях боїв, братські та одиничні могили радянських воїнів, які загинули під час Керченсько-Феодосійської десантної операції. Бойові подвиги увічнюють численні обеліски, меморіальна стела, пам'ятник на братській могилі учасників десанту в Керчі, корабельна гармата, встановлена у 1965 р. на набережній Десантників у Феодосії⁸⁶⁸. На шостому кілометрі шосе Євпаторія–Сімферополь у 1970 р. було споруджено пам'ятник морякам-десантникам, які в ніч на 5 січня 1942 р. під командуванням капітана 2-го рангу М. Буслаєва висадилися на Кримському узбережжі поблизу Євпаторії. Навальною атакою морські піхотинці захопили плацдарм із наміром утримати його для висадки основних сил. Але через шторм радянські кораблі не змогли підійти до міста. Гітлерівці кинули проти десантників великі сили. Оточені моряки, яких підтримував лише вогонь тральщика «Взрыватель», на якому був доставлений десант, бились до останнього набою. У лютому–квітні 1942 р. війська Кримського фронту при підтримці Чорноморського флоту, тричі намагалися прорвати вороже кільце, але безуспішно,

і вимушені були перейти до оборони. Організувати міцну оборону і закріпитися на Турецькому валу радянським військам не вдалося, і вони змушені були відійти до Керчі. Під час евакуації на Таманський півострів, що проходила в надзвичайно складних умовах, війська Кримського фронту втратили понад 162 тис. чоловік⁸⁶⁹.

Так і з'явилися на кримській землі поруч з пам'ятками сивої давнини — курганами й античними городищами — сотні зарубок минулої війни — поховання радянських воїнів: у Керчі на військовому цвинтарі в 131 братській і 140 одиничній могили — понад 18 тис. чоловік, на вул. Войкова — 3000, вул. Комунарів (колишнє селище Аджимушкай) — 1450, у братській могилі на вул. генерала Кулакова — понад 1300, в Феодосії на міському кладовищі (вул. Назукіна) — 438 воїнів⁸⁷⁰.

Воїни, які не встигли переправитися на Таманський півострів, залишилися в Криму. Близько 15 тис. бійців і мирних жителів перебували в Аджимушкайських каменоломнях за 5 км від Керчі. Воїни підземних гарнізонів не здавались ворогу і вели активні бойові дії. Для боротьби з нескореною підземною фортецею німецьке командування виділило піхотну дивізію і саперний батальйон, але здолати опір радянських воїнів було неможливо. Тоді гітлерівці закрили колючим дротом і кам'яними завалами всі виходи із каменоломень. 24 травня 1942 р. проти воїнів і мирного населення ворог використав отруйні речовини, заборонені міжнародною конвенцією. Від отруйного газу, нестачі води, продуктів харчування, медикаментів, сили захисників танули, але вони продовжували чинити опір. В цей день в ефірі прозвучала радіограма: «Увага, увага, увага! Всім! Всім! Всім народам Радянського Союзу! Ми, захисники міста Керчі, задихаємося від газу, вмираємо, але в полон не здаємося. Ягунов». Оборона тривала понад 170 днів. В жовтні 1942 р. останні захисники з боями прорвались в Старокримські ліси. Деякі з них, поранені, змучені, виснажені, але не скорені, були захоплені в полон⁸⁷¹.

В пам'ять про захисників Аджимушкай, нескорену фортецю на кримській землі, у 1982 р. було споруджено меморіальний ансамбль «Героям Аджимушкай», до складу якого входить підземний музей оборони і комплекс пам'яток на поверхні. Автори — скульптори Є. Горбань, Б. Клімушко, архітектори С. Миргородський, В. Сенцова. Біля входу до музею — 12-метрові пілони з рельєфним багатофігурним зображенням епізодів героїчної оборони. Збережено залишки оборонних споруд, бомбосховища, шпиталі, сигнальні установки, написи на кам'яних стінах, братські могили захисників, які загинули в нерівному бою⁸⁷².

Тільки в останнє десятиріччя події початкового етапу війни зазнали об'єктивного висвітлення в історичній літературі. Це був час поразок і загибелі тисяч радянських воїнів, оточення і полону цілих армій. Але цей період увійшов в історію як небачений приклад масового героїзму та самопожертви радянських людей в ім'я Батьківщини. Прикладів звиятиги і жертвовності радянських людей в початковий період Великої вітчизняної війни не злічити. Опір радянських військ на території України зірвав плани «бліцкригу», значно затримав просування ворога, змушував гітлерівське командування постійно вносити значні корективи в свої плани та відновлювати свої багаточисельні втрати. Слід активізувати роботу по виявленню пам'яток і пам'ятних місць боїв з'єднань і частин Червоної армії, що знаходилися в оточенні і продовжували чинити опір, а також поховань воїнів, які

опинилися у ворожому оточенні, гинули в оборонних боях. Саме завдяки мужності воїнів 1941–1942 рр., більшість з яких загинули, створювалися передумови Перемоги. Подвиг минулого є не лише прикладом, своєрідним каноном, а й серйозним викликом, який стимулює дію, спрямовану як на захист, так і на прорив до кращого майбутнього.

В сучасній історичній науці спостерігається перехід від старої історіографії, як науки про суспільство, до історії як науки про людину. Інтерес до людини привертає увагу не до історії війн, а до повсякденного життя, цивілізаційного розвитку людини. Історія війни — це не тільки військові дії, а й життя тилу, трагедія військовополонених, підпільна боротьба і колабораціонізм. Всебічне та комплексне вивчення війни на основі широкого кола джерел із залученням пам'яток дозволить більш рельєфно відобразити воєнну добу у всьому її розмаїтті.

5.3.2. Увічнення пам'яті про радянських військовополонених і мирних громадян.

На кінець липня 1942 р. вся територія України була окупована німецько-нацистськими військами. «Новий порядок» відзначався винятковою жорстокістю. Він насаджувався шляхом кривавого терору і насильства, експлуатації і пограбування завойованої території, геноциду населення окупованих територій. За роки окупації фашистські колонізатори закатували на українській землі понад 5 млн. чол. мирного населення та військовополонених, вивезли до Німеччини 2,4 млн. чол., спалили сотні міст і сіл⁸⁷³.

Після Великої вітчизняної війни скрізь, де гриміли бої, відбувалися перепоховання полеглих, увічнення пам'яті захисників. Протягом 50-х років на території України було впорядковано понад 19 тис. могил та встановлено 11 тис. обелісків, надгробків та меморіальних дощок. Подальша програма увічнення героїв Великої вітчизняної війни була розрахована на десять років, її завершення планувалося до 25-річчя перемоги. На місцях оборонних боїв у Луцьку, Стрию, Славуті, Тернополі, Білорівнях, Коломиї, Житомирі, Бердичеві, Хмельницькому, Могилеві-Подільському планувалося спорудити пам'ятники. Важлива роль відводилася відображенню бойових дій Червоної армії під час визволення української землі від німецько-нацистських загарбників⁸⁷⁴. Але ці заходи стосувались не всіх воїнів. За відомих історичних обставин, радянських воїнів, які потрапили в полон прирівнювали до зрадників Батьківщини. Відомо, що на всіх фронтах сотні тисяч воїнів Червоної армії потрапляли в полон через стратегічні і тактичні прорахунки вищого військового командування. За півроку війни до німецького полону потрапила значна частина кадрової армії та тисячі призовників. Під час оборони Києва противник оточив чотири армії, і 665 тис. воїнів Південно-Західного фронту стали військовополоненими через несвоєчасний наказ Й. Сталіна про відхід військ фронту. У ході Харківської наступальної операції 1942 р. було оточено три армії, в результаті чого загинуло 171 тис., захоплено в полон 240 тис. червоноармійців та командирів. Загальні людські втрати під час оборони Севастополя становили 156,8 тис., а 95 тис. воїнів потрапили в полон⁸⁷⁵. Під час проведення Керченсько-Феодосійської десантної операції з 250 тис. радянських воїнів загинуло 162 тис., решта, за невеликим винятком, опинилася в полоні⁸⁷⁶.

Загальні людські втрати Радянського Союзу в роки Великої Вітчизняної війни становлять 37,2 млн. чоловік. Після вирахування померлих через підвищену дитячу смертність остаточною цифрою людських втрат визнано 26,6 млн. чол., в тому числі понад 4 млн. військовополонених. За період окупації в Україні було вбито і закатовано 3,898 млн. цивільного населення, близько 1,4 млн. військовополонених. На фронтах загинуло 3,5 млн. воїнів Червоної армії — громадян України⁸⁷⁷. В Україні гітлерівці влаштували 230 концтаборів, 50 гетто, безліч місць масових страт радянських людей. Майже у кожному місті існували табори смерті, де утримувалися мирні громадяни і полонені воїни Червоної армії. Серед них найбільш сумної слави зажили Дарницький, Сирецький (м. Київ), Богунський (під Житомиром), ансамбль оборонних споруд «Цитадель» — місце концтабору «Шталаг-328» (м. Львів), Володимир-Волинський (Волинська обл.), «Уманська яма» (Черкаська обл.), «Хорольська яма» (Полтавська обл.), Рава-Руський (Львівська обл.), «Гросс-лазарет» (Славута, Хмельницька обл.)⁸⁷⁸. Віднайти і відзначити місця страт, розташування концтаборів мирних громадян і військовополоненх — одне із завдань обласних і міських редколегій по підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України».

35 тис. мирних громадян, в основному єврейської національності, і полонених розстріляли нацисти 1942 р. в урочищі Причищене на околиці Луцька. Нині тут споруджено меморіальний комплекс. В роки окупації в Ковельському таборі для полонених № 301 було знищено понад 12 тис. військовополонених. У вересні 1942 р. тисячі мешканців Ковельського гетто (вул. Володимирська) було розстріляно. В пам'ять про ці жертви в центрі міста споруджено монумент. У 1967 р. на північно-західній околиці Володимир-Волинського (вул. Ковельська, 365), на місці концтабору для військовополонених «Офлаг-365», де загинуло 56 тис. жертв нацизму, було споруджено меморіальний комплекс. Автори меморіалу — скульптори Т. Бриж, Є. Дзиндра та архітектор Я. Назаркевич⁸⁷⁹.

За 36 місяців окупації на Львівщині було знищено близько 700 тис. чоловік. Тут були створені чотири табори смерті — Янівський, «Цитадель», Личаківський, Рава-Руський та єврейське гетто. У «Цитаделі» загинуло близько 140 тис. чоловік. У Лисяницькому лісі Державна комісія по розслідуванню звірств німецько-нацистських загарбників виявила 45 величезних ям, у кожній з яких було закопано від 500 до 3500 трупів. Документи свідчать, що протягом двох місяців у Янівському концтаборі було знищено до 60 тис. в'язнів, у тому числі 8 тис. дітей. Їх розстрілювали в яру, неподалік від табору. Невдовзі це жахливе місце масових розстрілів отримало назву «Долина смерті». У грудні 1941 р. бранцями цього табору стали кращі музиканти і композитори Львова. За наказом коменданта всі розстріли проводилися під звуки танго, що одержало назву «Танго смерті». Коли ж у таборі не лишилося жодного живого в'язня, крім музикантів, оркестр знову примусили грати «Танго смерті». Під час виконання мелодії оркестрантів по черзі виводили в центр площі й на очах у колег розстрілювали. Останньому музиканту наказали дограти танго до кінця і теж розстріляли⁸⁸⁰. На місці концтабору споруджений пам'ятний знак. В 1958 р. на кладовищі військовополонених, які загинули в концтаборі «Шталаг-358» (м. Рава-Руська) споруджено пам'ятні знаки.

Влітку 1941 р. у с. Богунія поблизу Житомира було створено табір військовополонених, де в неймовірно страшних умовах перебувало близько 100 тис. бійців і командирів Червоної армії. Лише незначна частина з них перебувала в кам'яних спорудах, а більшість знаходилась просто неба. В Чернігівській області було вбито 52453 полонених, з них у Чернігові — понад 24 тис. Херсонська область стала братською могилою для 43 тис. військовополонених, в Одесі та області у таборах смерті замордовано 22 тис.⁸⁸¹ Жахливу картину являв собою Херсонський табір військовополонених. Влітку і взимку, вдень і вночі, просто неба, в сніг і в мряку, пронизану променями прожекторів, стояли, притулившись один до одного, полонені. Кожної доби вмирало до 300 чоловік. Протягом 1941–1943 рр. у «Гросс-лазареті» м. Славути (Хмельницька обл.) було розстріляно і замордовано понад 150 тис. військовополонених, в таборі поблизу Проскурова — 55 тис. чол.⁸⁸² У 1975 р. в пам'ять про 67160 полонених і мирних громадян Житомира, розстріляних в 1941–1943 рр., на його околиці було споруджено меморіал, у 1967 р. в Слауті зведено монумент. Пам'ятні знаки встановлені на місцях розташування концтаборів у Сімферополі (вул. Жигаліної) та с. Массандра. У 1992–1993 рр. встановлені меморіальні дошки на будинках колишніх гетто у Львові⁸⁸³, Ковелі, в Харкові створений перший в Україні Музей голокосту, в якому зібрано документи про трагедію єврейського населення в роки Другої світової війни⁸⁸⁴. В Полтавській області знищено 221895 полонених і мирних громадян, у тому числі понад 11 тис. дітей. Після визволення Кременчука на території табору для полонених № 346-А було знайдено 30 тис. трупів, в таборі № 346-Б — 18 тис., на Піщаній горі — 20 тис., якими були заповнені величезні ями. За період окупації міста з 9 вересня 1941 р. по 29 вересня 1943 р. з місті було знищено понад 55 тис. військовополонених. Експертиза встановила, що у більшості випадків причиною смерті був голод⁸⁸⁵.

Сумнозвісну картину являв собою табір у м. Хорол (Полтавська обл.), який знаходився на території цегельного заводу. Полонених тримали у величезній ямі-кар'єрі (звідси назва «Хорольська яма»), де за будь-якої пори року вони залишалися просто неба. Щоб якось захиститися від холоду, дощу, снігу люди рили невеликі нори-печери, їхнє харчування складалося з «баланди», в якій плавали шматочки буряка та трішки крупи. Двокілограмова хлібина видавалася на 100–150 чоловік. З 22 вересня 1941 р. по 1 травня 1942 р. в таборі померло 37650 полонених. За огорожею табору були знайдені могили, в яких знаходилось 13 тис. трупів. Рів перед цегельним заводом завдовжки майже 110 м був щент заповнений трупами полонених. До осені 1942 р. в хорольських таборах загинуло понад 57 тис. полонених⁸⁸⁶. На місцях їх поховань, розташованих по вул. Держинського, Леніна, в околицях міста у 1957 р. були встановлені пам'ятні знаки.

На Київщині існували десятки стаціонарних і пересувних концтаборів для військовополонених. Після визволення Києва восени 1943 р. Державною комісією по розслідуванню злочинів німецько-нацистських окупантів були розкриті страхотливі злочини проти військовополонених. В Дарниці, на колишній околиці Києва, були встановлені місця розташування двох таборів для полонених командирів і рядового складу. Один з них знаходився посеред лісу. Чотири ряди колючого дроту оточували територію табору, яка була поділена дротяною сіткою на окремі

ділянки. За залізничним полотном, на відстані 326 м. від табору, були знайдені чотири великих ями, заповнені трупами полонених. Другий табір був розташований на місці колишнього авторемонтного заводу. Тут була розташована «лікарня» для військовополонених, але вона не надавала ніякої допомоги хворим і пораненим. За територією цього табору знаходилося кладовище з могилами, розташованими в п'ять рядів і ями розміром 6х3 м, заповнені трупами. За даними експертизи більшість полонених була у віці 20–40 років. Крім цих таборів були ще два, в яких загинуло понад 60 тис. чоловік, а всього в Дарницьких таборах було знищено понад 120 тис. чоловік⁸⁸⁷, за іншими даними близько 200 тис. чоловік⁸⁸⁸.

У 1968 р. в пам'ять про ці події в Дарницькому лісі було споруджено меморіальний комплекс (скульптор В. Зноба, архітектори О. Малиновський, Ю. Москальцов). Він складається з пам'ятних знаків, п'ятифігурної гранітної композиції і братської могили. Фігури радянських воїнів немов виростають з кам'яної брили. Біля стежки, якою вели військовополонених на страту, знаходиться брила з написом: «Остання стежка закатованих. Знесилені, голодні, закривавлені, вони йшли на розстріл, несучи в серцях ненависть до ворогів і віру в нашу перемогу». Як страшна згадка про фашистські звірства на місці концтабору стоїть пам'ятний знак у вигляді стовпа, оповитого колючим дротом. Не менш страхітливі концтабори для військовополонених знаходилися у самому Києві. Один з них був розташований на вул. Керосинній (вул. Шолуденка). За свідченнями очевидців, там знаходилося близько восьми тисяч військових та цивільних осіб. Умови, в яких вони утримувалися, були жахливими — полонені вмирали голодною смертю. Через нестачу продуктів харчування і хвороби надзвичайно високою була смертність. Трупі закопували прямо у дворі. Страшною славою серед жителів Києва користувалися табори військовополонених на вул. Інститутській, 5, в районі Сирця, Бабиного Яру⁸⁸⁹.

Місцем масових страт мирного населення, переважно єврейської національності, радянських військовополонених, членів українського націоналістичного підпілля, став Бабин Яр, де загинуло понад 150 тис. чоловік. Під час окупації міста протягом двох років, з 29 вересня 1941 р., щовівторка і щочетверга гітлерівці проводили в урочищі масові розстріли⁸⁹⁰. У 1976 р. на місці масових розстрілів мирних громадян і військовополонених було споруджено меморіальний комплекс (скульптори М. Лисенко, В. Сухенко, В. Вітрик, Б. Лисенко, архітектори А. Ігнащенко, І. Іванченко, В. Іванченков). Композиційним центром комплексу є багатофігурна скульптурна група мирних громадян і військовополонених перед стратою. Вінчає композицію скульптура жінки зі зв'язаними руками. Неймовірним зусиллям волі вона нахилилася до дитини, щоб захистити її. Ця скульптурна група є кульмінацією усієї композиції й символізує торжество життя над смертю.

В багатьох містах і селах України споруджені пам'ятники жертвам нацизму, серед яких були жінки, діти, люди похилого віку. Кривавим рядком у чорний перелік злочинів нацизму вписано трагедію українських населених пунктів Корюківка (Чернігівська обл.), Кортеліси (Волинська обл.), Раска (Київська обл.) та інших 334 сіл, які розділили долю чеського Лідіце, білоруської Хатині⁸⁹¹. Тільки під час кривавої операції проти партизанських загонів на Житомирщині, Рівненщині та Київщині влітку 1943 р. було спалено понад 80 сіл і хуторів, знищено тисячі

жителів. «Чорною середию» назвали мешканці с. Кортеліси день 23 вересня 1942 р. Кілька каральних загонів з самого ранку оточили село. Під час кривавої розправи над мирним населенням загинуло 2875 чоловік. Як німий свідок страшної трагедії стоїть старий обгорілий дуб. В пам'ять жертв нацизму напередодні 35-річчя Перемоги у Великій вітчизняній війні в Кортелісах було споруджено меморіальний комплекс. Автори: скульптори О. Олійник, М. Олійник, архітектор О. Корнєєв⁸⁹². 1 березня 1943 р. каральні загоны оточили село, перекрили всі виходи, встановивши на перехрестях кулемети. Дві доби кати розстрілювали жителів, палили будинки. Населений пункт повинен був зникнути з лиця землі. У 1962 р. на околиці Корюківки в урочищі Криниці на братській могилі семи тисяч закатованих зведено пам'ятник. У центрі селища у 1975 р. споруджено меморіал (скульптор І. Коломієць, архітектор О. Корнєєв). Пластичною основою скульптурної композиції є чотиригранний моноліт, на якому викарбувані фігури мирних громадян, об'єднані гілками «древа життя», що символізує безсмертя народу. Біля підніжжя горить Вічний вогонь.

У нескінченному ланцюгу всенародної трагедії, що принесла в Україну війна та ворожа окупація, було винищення мирного населення, у тому числі і дітей. Опубліковано багато документів та свідчень очевидців про ті жахливі акції, до яких вдавалися гітлерівці. Трагедія сталася у березні 1942 р. на околиці с. Михайлівка Токмаківського району Дніпропетровської обл. Начебто з метою проведення акції проти партизанів було розстріляно 128 вихованців дитячого будинку у віці від двох з половиною до десяти років. Напівроздягнених дітей кидали на підводи і везли на територію школи, де був викопаний протитанковий рів. По дорозі їх перевозили через струмок, наповнений крижаною водою, і діти майже з головою поринали у воду. Не звертаючи увагу на дитячі зойки їх довозили до рову і розстрілювали автоматною чергою⁸⁹³. В центрі Михайлівки біля школи, де знаходиться могила вихованців дитячого будинку, у 1945 р. було відкрито обеліск (рек. 1973 р.). В гранітній глибі, встановленій на подіумі, викарбувана горельєфна композиція. П'ятеро охоплених жахом дітей, пригорнулися до старшого товариша. Композиційним центром горельєфа являється фігура хлопчика, сповнена рішучості і готовності захистити своїх молодших товаришів. Поряд розташована гранітна стела з меморіальним написом⁸⁹⁴.

Багато звірств зазнала від німецько-нацистської окупації подільська земля. Влітку 1942 р. в Кам'янець-Подільській області (нині Хмельницька обл.) було влаштовано «полювання» на дітей. Ось як змальовує цю жахливу акцію мешканка міста Л. Родзиевич: «Пізньою осінню 1942 р. по вул. Ворошилова рухались підводи з маленькими дітьми, за ними йшли рядами по 4–5 чоловік діти у віці від 5–8 років. Вони йшли мовчки, без криків про допомогу, як дорослі. Ці невинні істоти, оточені фашистськими катами, мабуть не уявляли собі наближення смерті. Ця картина назавжди у мене перед очима — вишикувані ряди дітей, які тримались за руки і тихо рухались на мученицьку смерть»⁸⁹⁵. Можна наводити безліч фактів знущань і звірств проти мирного населення, в тому числі і дітей. Малолітні в'язні знаходили свою смерть у концентраційних таборах, де над ними проводилися жахливі експерименти, випробувалися різноманітні біологічні препарати. У Житомирі були розстріляні вихованці школи глухонімих, у Полтаві — школи-інтернату. У м. Коби-

ляки (Полтавська обл.) велика кількість дітей загинула від вприскування морфію. Тисячі дітей гинули під час облав, від каральних акцій, голоду і хвороб⁸⁹⁶.

Геноцид проти поневолених народів у роки Другої світової війни — один з найбільших злочинів нацистів проти людства. Україна є однією з найбільш постраждалих від окупації країною. Згідно статистичних даних Україна досягла довоєнного рівня кількості населення лише у другому півріччі 1960 р.⁸⁹⁷ Після війни в'язнів гітлерівських концтаборів чекали тортури сталінських фільтраційних таборів, а тавро «зрадника» довго переслідувало тих, хто був за колючим дротом нацистських таборів. Ця тема набула актуальності через 55 років після закінчення війни, коли федеральний уряд Німеччини, визнаючи злочини нацистів, намагається компенсувати втрати колишніх «остарбайтерів». Увага до цієї теми зумовлена і через дуже тривожне явище, коли сучасна молодь не має можливості довідатися про злочини гітлерівців від безпосередніх свідків і учасників подій, яких стає дедалі все менше. Книжковий ринок західних держав багатий на літературу, в якій має місце «героїзація» історії третього рейху, в той же час, як в нашій літературі останнього десятиріччя все більше увага зосереджується на викритті «білих плям» історії і менше йдеться саме про героїзм і самопожертву народу, що зупинив коричневу чуму. І для того, щоб жахи війни не повторювалися в третьому тисячолітті, щоб нацистські методи здійснення зовнішньої і внутрішньої політики залишилися у минулому, про них слід пам'ятати і нагадувати підростаючому поколінню, якої ціни коштувала Перемога над нацизмом. І в цій благородній справі гідне місце займає історія, зафіксована в пам'ятках.

Друга світова війна — одна з найбільших трагедій двадцятого століття, в горнілі якої загинули мільйони людей різних національностей. Важливо відновити історичну пам'ять про всіх тих, хто загинув під час війни і похований в українській землі незалежно від національності і приналежності до того чи іншого військового табору. Встановлені факти знищення іноземних підданих в Івано-Франківській, Чернівецькій і Львівській областях. Влітку 1942 р. в Янівському таборі та Піскові (Львівська обл.) було знищено кілька груп громадян американського підданства, близько двох тисяч італійських військових. Серед розстріляних було 5 генералів і 45 офіцерів італійської армії, які після падіння Муссоліні не присягли на вірність Німеччині⁸⁹⁸. У травні 1942 р. до Рава-Руського табору (Львівська обл.), де знаходилось 18 тис. червоноармійців, було переправлено 20 тис. французьких військовополонених⁸⁹⁹. Більшість з них померли від голоду, непосильної праці або були розстріляні. Львівська обласна комісія з розслідування німецько-фашистських злочинів в районі Волковицького лісу (справа від шосе Львів–Рава-Руська) виявила масові поховання полонених — 22 братські та одиничні могили⁹⁰⁰. На місці поховання встановлені пам'ятні знаки.

На території України знаходилися кладовища полонених французьких, американських, італійських військових, але в більшості вони не збереглися. Останнім часом в результаті підписання угод між військовими відомствами України і Італії та домовленостей між вищими державними особами України і Німеччини розпочалися пошукові роботи по встановленню місць поховання іноземних воїнів. У 1993 р. були розпочаті пошуки в Донецькій області, де у 1942 р. загинуло три італійські дивізії. Завдяки проведенню пошукових робіт встановлені місця

розташування чотирьох кладовищ, з яких збереглося лише одне, а три частково зруйновані. Останки італійських воїнів було перевезено на батьківщину і з усіма воїнськими почесними поховано на воїнському меморіальному цвинтарі в Римі⁹⁰¹. Розшуки солдатських кладовищ на Україні розпочала Німеччина. За 5 км від Києва (траса Київ–Одеса) впорядковано німецький воїнський цвинтар.

Певну роль в ході розшуку військових поховань відіграє велика науково-дослідницька і пошукова робота науковців, місцевих краєзнавців, яка проводиться під час підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України», Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Вдалося встановити 22 місця поховань (104 могили) німецьких солдатів періоду Другої світової війни в Бучацькому, Зборівському, Козівському, Кременецькому, Ланівецькому, Підгаєцькому, Підволочиському, Терехівському районах (Тернопільська обл.). Завдяки пошуковій роботі із залученням документів з архівосховищ та матеріалів усної історії встановлена кількість похованих, а в Ланівецькому і Підгаєцькому районах — прізвища 35 німецьких солдатів⁹⁰². У Кіровограді на території фортеці св. Єлизавети розташовано військово-меморіальне кладовище, де поховані понад 40 тис. воїнів шістнадцяти національностей, які загинули під час визволення обласного центра, понад 50 тис. радянських людей — жертв нацизму і військовополонених. У 1994 р. під час розкопок на території фортеці були виявлені поховання німецьких солдатів⁹⁰³. Відновлення історичної правди про страждання і долю всіх без виключення жертв війни і політичних репресій часів Другої світової війни і повоєнних років — це благородна справа.

Питання про долю жертв Другої світової війни — військовополонених та інтернованих — знаходяться у центрі уваги країн-учасниць воєнного конфлікту. Одним із ключових аспектів при дослідженні теми військового полону залишається питання про кількість похованих радянських та іноземних військовополонених і інтернованих, а також розташування військових цвинтарів і окремих поховань іноземних воїнів. Обов'язком держави має бути увічнення пам'яті про всіх загиблих. Догляд за могилами і кладовищами представників ворогуючої сторони і охорона таких військових цвинтарів — непросте завдання, виконання якого вимагає наявності відповідної правової бази, розуміння складності проблеми і бажання її вирішити з повагою до всіх жертв війни. Починаючи з 1999 р. ці питання вирішуються на міждержавному рівні в результаті підписання низки угод, до яких приєдналася і Україна. В роботі по розшуку поховань як радянських військовополонених в країнах СНД і за кордоном, так і іноземних військових задіяні державні структури, архівні установи, низка громадських організацій. Створена електронна база даних про долю багатьох загиблих військових і жертв війни, яка постійно доповнюється.

5.3.3. Визвольна боротьба на окупованій території України в пам'ятках.

Із загарбанням німецькими військами території України народ став об'єктом колонізаторської політики гітлерівців. Незважаючи на вкрай жорстокі репресивні заходи окупантів, українці розгорнули рух опору. Більшість з них воювала в лавах Червоної армії, частина населення України боролася з окупантами в партизанських загонах і підпільних організаціях, в Українській повстанській армії, окремі верстви

з різних причин вдалися до колаборації. Важливу роль у відновленні багатьох невивчених сторінок історії боротьби на окупованій території, поверненні з небуття імен тисяч народних месників відіграють пам'ятки, присвячені боротьбі партизанів і підпільників. Ці події потребують перегляду і об'єктивного висвітлення з позицій сьогодення, адже в історії партизанської боротьби були не тільки героїчні, але й трагічні сторінки, які тривалий час замовчувалися. З перших кроків по створенню комуністичного підпілля, партизанських загонів і з'єднань їх учасники зіткнулися з труднощами об'єктивного і суб'єктивного характеру. Більшість з них не володіли прийомами нелегальної діяльності та навичками конспірації. Проти них були кинуті гітлерівські каральні органи — гестапо й жандармерія, які мали великий досвід боротьби з підпіллям у Німеччині і в окупованих країнах. При висвітленні діяльності партизанських загонів і підпільних організацій слід уникати непотрібного пафосу, зважено і критично підходити до даних про знищення живої сили противника, воєнної техніки, зброї і боєприпасів, що наводяться в літературі, оскільки ці цифри нерідко були штучно завищені.

З перших днів нападу Німеччини на Радянський Союз Комуністична партія створювала антинацистське підпілля і партизанські загони на всій окупованій території України. Дані про створення з червня по вересень 1941 р. 23 підпільних обкомів, 688 міськкомів та райкомів партії, не відповідають реаліям. Переважна більшість з них створювалась для звіту перед директивними органами⁹⁰⁴. На початковому етапі війни партійне підпілля зазнало великих втрат. Загальна кількість жертв серед радянських патріотів сягнула 40 тис. осіб⁹⁰⁵. За даними на 29 червня 1941 р. в Україні було створено 628 винищувальних загонів чисельністю 104719 бійців, 6928 груп сприяння — відповідно в яких нараховувалось 64969 бійців. Але в силу різних причин більшість з них не змогли приступити до активної діяльності. На 14 серпня 1941 р. 123 загони не розпочали роботу, на 1 квітня 1942 р. в Україні діяло лише 52 винищувальних загонів⁹⁰⁶. Координуючі функції з 30 червня 1941 р. на території УРСР були покладені на оперативну групу ЦК КП(б)У, а з квітня 1942 р. — на 4-е Управління НКВС УРСР. У перші місяці війни реальний опір агресору в його тилових районах здійснювали групи оточенців та загони, створені органами НКВС. На базі винищувального загону в Путивльському районі Сумської області було створено два самостійні партизанські загони — під командуванням С. Ковпака в Спідшанському лісі і С. Руднева — в Монастирському, за 22 км від Путивля⁹⁰⁷. У вересні 1942 р. в Київській, Кіровоградській, Одеській, Полтавській та Харківській областях на базі 109 винищувальних загонів були створені партизанські загони і групи⁹⁰⁸. Відомо багато прикладів, коли бійці винищувальних загонів демонстрували приклади мужності і самопожертви. З 18 вересня по грудень 1941 р. винищувальний загін під командуванням Білоусова брав участь у боях на підступах до м. Ворошиловська (нині Луганська обл.), в районі с. Базилівки Печенізького району на Харківщині також відзначилися бійці винищувального загону⁹⁰⁹.

З моменту створення підпільних організацій і груп їм довелося вирішувати ряд складних завдань як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. В деяких містах підпілля виникало стихійно, хоча багато підпільників не володіли методами нелегальної діяльності, навичками конспірації. Підпільно-партизанські структури

формувалися поспіхом, з недостатньо підготовлених людей і без врахування специфіки антифашистської боротьби. Вони не завжди достатньо були забезпечені озброєнням, боеприпасами, засобами зв'язку. Тож уже в перші місяці війни противником було ліквідовано ряд антинацистських організацій в Києві, Одесі, Харкові та інших містах, а тисячі людей були кинуті у в'язниці, вбиті або закатовані. Всього до літа 1942 р. активну антинацистську боротьбу продовжували тільки 10% сформованих на початку війни підпільних осередків. Страти радянських підпільників відбувалися практично у всіх містах республіки. Загальна кількість жертв серед радянських патріотів сягнула 40 тис. осіб⁹¹⁰.

30 травня 1942 р. для забезпечення ефективного керівництва партизанською боротьбою Державний комітет оборони СРСР утворив при Ставці Верховного Головнокомандування Центральний штаб партизанського руху, а при Військовій раді Південно-Західного напрямку — Український штаб партизанського руху на чолі з Т. Строкачем⁹¹¹. Організованих форм партизанський рух набув у 1942 р., коли Й. Сталін підписав наказ № 00189 від 5 вересня того ж року «Про завдання партизанського руху», який став програмою дій для всіх партизанських формувань і з'єднань⁹¹². Після перемоги Червоної армії під Сталінградом значно активізувалась діяльність радянських партизанів практично по всій території країни. Своєю збройною боротьбою вони завдавали суттєвих воєнно-економічних збитків окупантам. В період формування підпілля і створення партизанських загонів значна робота проводилась по підготовці конспіративних квартир, підпільних друкарень, штабів підпільних організацій. Понад 100 будинків позначено меморіальними дошками про діяльність підпільних органів, патріотичних організацій і груп та їхніх керівників у Волинській, Донецькій, Житомирській, Івано-Франківській, Київській, Луганській, Миколаївській, Полтавській, Рівненській, Харківській і Чернігівській областях⁹¹³.

Дослідження пам'яток, пов'язаних з діяльністю таких організацій, потребує ретельного вивчення джерел і літератури, великої пошукової роботи. У встановленні імен справжніх героїв партизанського і підпільного руху, місць боїв, розташування штабів значну роль відіграли підготовка Книг пам'яті і «Зводу пам'яток історії та культури України». Спорудження пам'ятників, обелісків, меморіальних дощок на честь партизанів і підпільників розпочалось у перші післявоєнні роки. Позитивним у цій роботі стали спроби музеєфікації меморіальних об'єктів, пов'язаних з підпільним та партизанським рухом.

Десятки високохудожніх пам'ятників увічнюють подвиг партизанів Сумщини. У вересні 1941 р. з Путивльського району розпочався рейд партизанських загонів С. Ковпака і С. Руднева. Місцем концентрації партизанських сил став Спідчанський ліс, де у лютому 1942 р. об'єднались Путивльський, Глухівський, Шалигинський, Кролевецький і Конопотський загони⁹¹⁴. На ознаменування цієї події у 1988 р. було споруджено монумент партизанської Слави (скульптори С. Тутученко, Б. Никончук). У 1966 р. при в'їзді до Путивля було споруджено пам'ятник «Місто партизанської слави» на честь масової участі місцевих жителів у партизанському русі. У місті встановлені пам'ятники командирів з'єднання, двічі Герою Радянського Союзу С. Ковпаку та Герою Радянського Союзу С. Рудневу. Дорога з Путивля веде до узлісся, де у 1966 р. було встановлено монумент

«Народні месники» (скульптор А. Івченко, архітектор М. Махонько) і відкрито Державний історичний заповідник у Спадщанському лісі. Всього на його території площею 697 га розташовано 13 пам'ятників і Музей партизанської Слави⁹¹⁵.

Найбільш пристосованими до ведення бойових дій проти окупантів виявилися партизанські формування, які створювалися в лісистих районах північних областей республіки. Розгортанню партизанського руху на Поліссі сприяли партизанські з'єднання С. Ковпака, О. Сабурова, О. Федорова, які передислокувалися сюди восени 1942 р. Рейд з'єднання під керівництвом О. Сабурова на Правобережну Україну тривав 30 днів. Кінцевим його пунктом стало с. Селезівка Овруцького району на Житомирщині, де розташувався партизанський штаб⁹¹⁶. Тут відновлено штабну землянку і встановлено пам'ятний знак. Завдяки спільним бойовим діям партизанських з'єднань, Полісся перетворилось у великий партизанський край, що охоплював 14 районів з населенням понад 200 тис. чоловік⁹¹⁷.

Одним із центрів партизанського Полісся було с.Словечно Овруцького району. Пам'ять про ці події увічнюють Музей партизанської Слави, відкритий у 1962 р. і пам'ятник, встановлений у 1970 р.⁹¹⁸ Українське та білоруське Полісся стало колискою п'яти молдавських загонів, на базі яких у вересні 1943 р. було створено два партизанські з'єднання. У лісі біля с. Дубники Новоград-Волинського району — місці розташування Першого молдавського партизанського з'єднання — була реконструйована партизанська землянка⁹¹⁹. Партизанське Полісся було базою формування національних загонів сусідніх країн. Так, у з'єднанні О. Сабурова діяли партизанський загін польських партизанів під командуванням Р. Сатанівського, перетворений у вересні 1943 р. у польське партизанське з'єднання, та загін словацьких партизанів. У бойових операціях з'єднання О. Сабурова брали участь болгарка Л. Карастоянова та її земляк А. Драганов, які загинули на українській землі. Найбільшою бойовою операцією партизанського з'єднання О. Сабурова було визволення старовинного м. Овруч (Житомирська обл.) восени 1943 р. Разом з радянськими партизанами місто звільняв і словацький загін під командуванням капітана Яна Налепки. Завдяки чітко спланованій операції та мужнім діям партизанів місто було визволено ще до підходу регулярних частин Червоної армії. Місця боїв і загибелі партизанів, в тому числі Героя Радянського Союзу Яна Налепки, увічнюють пам'ятні знаки, встановлені в Овручі на площах Перемоги та Привокзальній⁹²⁰. У 1978 р. на честь бойової співдружності радянських, польських і словацьких партизанів у Києві в парку Партизанської Слави в 1978 р. було встановлено пам'ятний знак (архітектор К. Сидоров). Понад 250 пам'яток, що вшановують радянських партизанів і підпільників, встановлено у Житомирській, Запорізькій, Полтавській, Чернігівській областях⁹²¹.

Разом з дорослими в партизанських загонах і підпільних організаціях діяла молодь. У 1954 р. на честь підпільної організації «Молода гвардія» в Краснодарі Луганської області було споруджено пам'ятник «Клятва». У 1982 р. в м. Ровеньки Антрацитівського району Луганської області, де знаходиться братська могила молодогвардійців, відкрито меморіальний комплекс (скульптори М. Запорожець, А. Редько, архітектори В. Смирнов, Р. Юхтовський, конструктор Л. Вікторов). В центрі комплексу — 10-метровий обеліск і скульптурна п'ятифігурна композиція молодогвардійців. Біля підніжжя монумента — Вічний вогонь, поруч — могили

підпільників і радянських воїнів, які загинули під час визволення міста. Монумент і могили оточують 40 сріблястих ялинок. Останнім часом в пресі з'явилось багато публікацій, які проливають світло на діяльність цієї молодіжної організації. Підпільні групи, які пізніше зорганізувалися у «Молоду гвардію», виникали стихійно і діяли без будь-якого партійного керівництва. В більшості своїй, молодь не сприйняла окупацію і піднялася на боротьбу з ворогом. Молоді люди чинили опір, прийнявши мученицьку смерть.

У с. Кримка Першотравневого району Одеської (тепер Миколаївська) області організатором і керівником підпільної організації був директор місцевої школи Володимир Степанович Моргуненко. З грудня 1941р. по лютий 1943 р. вчитель разом зі своїми учнями і помічниками Д. Дяченко, П. Гречаним здійснювали бойові операції. Разом вони пройшли і шлях страждань у нацистських катівнях. 25 юних підпільників і їх керівник були розстріляні. На честь героїв підпільної організації «Партизанська іскра» в с. Кримка було створено меморіальний комплекс.

За ініціативою молоді Полтавщини були встановлені меморіальні дошки: на будинку, де знаходився штаб підпільної комсомольсько-молодіжної організації «Нескорена полтавчанка»; на школі, де навчалася її керівник, Герой Радянського Союзу Ляля Убийвовк; на розі вулиць Пушкіна і Котляревського (м. Полтава) споруджено пам'ятник на честь діяльності молодіжної підпільної організації (скульптори Л. Жуковська, Д. Сова, К. Посполита, архітектор В. Пасічний)⁹²². У м. Малин (Житомирська обл.) встановлено пам'ятний знак на могилі членів підпільної організації, Героїв Радянського Союзу Н. Сосніної і П. Тараскіна. У 1982 р. в центрі міста, біля школи відкрито пам'ятник на честь малинської підпільної організації.

В специфічних умовах створювалось підпілля у Запоріжжі, де знаходився штаб командуючого групи німецьких армій «Південь». Тут особливо лютували каральні органи окупантів, часто проводилися облави і масові репресії. Залишені у місті підпільні організації не змогли організувати надійну конспіративну роботу. Навесні 1942 р. у місті розпочала діяльність підпільна організація, об'єднавшись із месниками Запорізького паровозоремонтного заводу. Через рік під час підготовки збройного повстання з метою визволення Запоріжжя і надання допомоги наступаючій Червоній армії, керівники «Ревкому» — Л. Ачкасов, В. Миронов і ще близько 50 чоловік — потрапили до рук карателів і загинули. Їхній подвиг увічнює пам'ятник, споруджений у 1965 р. за проектом архітектора М. Хілюка. У квітні 1942 р. розпочала діяльність підпільна група робітників і службовців заводу «Запоріжсталь», якою керував М. Гончар. Понад рік в умовах конспірації підпільники намагались перешкоджати знищенню заводу. 28 червня гестапівці натрапили на слід підпільників, більшість з них були заарештовані і розстріляні. Про мужність цих людей свідчить передсмертний лист начальника штабу організації Л. Вайнера: «Помираю героєм. Всі люди групи Гончара розстріляні 14 вересня 1943 р. Вайнер»⁹²³. Біля центральної прохідної заводу «Запоріжсталь» у 1961 р. було відкрито пам'ятник підпільникам, які зображені перед стратою. Їхні обличчя гнівні, вольові руки міцно стиснуті. Вони нескореними зустрічають смерть⁹²⁴.

Поліський край був не тільки партизанським краєм. У боротьбі з німецько-нацистськими окупантами активну участь брали і підпільні організації. На початок

1942 р. у Житомирі діяло 20 підпільних груп, на кінець року їх кількість збільшилася, підпільні групи діяли в 10 районах області. У липні 1942 р. в Житомирі було створено два підпільних міськкоми партії, діяв підпільний обком. В місті збереглися будинки (вул. Лєсаневського, Лермонтовська, набережна Тетерева)⁹²⁵, де знаходились конспіративні квартири, типографії, жили керівники підпілля Г. Протасевич, Г. Буржимський, О. Бородій, посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу⁹²⁶.

З самого початку окупації Києва розгорнуло діяльність партійно-комсомольське підпілля. Для підпільної боротьби у місті було залишено основний і запасний міськкоми партії, 9 підпільних райкомів, 37 підпільних груп⁹²⁷. Але розгорнути активну роботу підпільникам не пощастило. В Києві зберігається чимало пам'яток, пов'язаних з партійним підпіллям. На будинках по вул. Гоголівській, Саксаганського, Контрактовій площі, де містилися підпільний міськком КП(б)У, підпільні райкоми КП(б)У, встановлені меморіальні дошки⁹²⁸.

Під час формування партизанських загонів у Криму, при підготовці баз, створенні запасів продовольства, зброї та боєприпасів було допущено серйозних прорахунків та помилок. Часто бази створювались поруч з населеними пунктами, під відкритим небом, без необхідної конспірації. Так, на кінець 1941 р. практично було знищено підготовлений напередодні окупації річний продовольчий запас на 2,5 тис. чоловік. Голод, що почався невдовзі, знижував активність партизанів, негативно впливав на їх морально-психологічний стан. Але й у таких складних умовах народні месники організовували диверсії і саботаж, допомагаючи радянським військам⁹²⁹.

Подвиги партизанів Криму увічніює пам'ятник на честь Перевальненського загону поблизу однойменного села, відомий під назвою «Партизанська шапка». Гранітну брилу, що нагадує папаху, навскіс перетинає червона кам'яна стрічка. Поруч — стела з іменами партизанів, які полягли в боях. Автори пам'ятника — художники І. Петров, Є. Грабовецький, архітектор Л. Фруслов, скульптор Б. Усачов. Подвигам севастопольських партизанів під час оборони і визволення міста присвячені пам'ятні знаки на 17 та 18-му кілометрах Ялтинського шосе, в районі Байдарських воріт, на братських кладовищах та могилах⁹³⁰. У Севастополі після об'єднання трьох підпільних груп, до складу яких входили радянські військовополонені, робітники Морського заводу і порту, була створена єдина організація. Її штаб знаходився в будинку, де жив керівник організації В. Ревякін. У 1957 р. згідно з рішенням Севастопольського міськвиконкому в цьому будинку було відкрито меморіальний музей підпільників, про що сповіщає дошка з білого мармуру на фасаді⁹³¹. Незадовго до визволення Севастополя, 14–16 квітня 1944 р., підпільників було заарештовано і розстріляно в Юхариній балці. На місці страти 51 патріота, на 3-му кілометрі Балаклавського шосе, у 1966 р. було встановлено пам'ятний знак у формі вертикальної стели з прізвищами загиблих. 28 травня 1944 р. останки розстріляних підпільників були перепоховані на кладовищі Комунарів, а у 1963 р. — на братській могилі за проектом скульптора С. Чижа й архітектора А. Шеффера споруджено пам'ятник. Біля монументальної стели з рельєфним зображенням прапора — діоритові плити, на яких викарбувані імена підпільників⁹³².

Партизанам і підпільникам Рівненської області присвячено 47 пам'яток, серед яких більшість становлять обеліски на місцях страт і могилах загиблих патріотів. Меморіальними дошками відзначені будинки, де знаходились конспіративні квартири, підпільні типографії та мешкали підпільники. Монумент у м. Сарни присвячений одному із керівників підпільного руху в Україні, Герою Радянського Союзу Д. Медведєву (1969 р.), у м. Рівне — першому секретарю Рівненського підпільного обкому КП(б)У В. Бегмі (1968 р.)⁹³³. Під час війни в Дібровську Зарічненського району перебував Рівненський підпільний обком партії і обласний штаб партизанського руху, очолюваний В. Бермою, а також редакція підпільної газети «Червоний прапор». На їх честь у 1968 р. було споруджено меморіальну стелу і пам'ятник⁹³⁴. «Партизанській матері» — так любовно називають жителі Рівного пам'ятник, споруджений у 1967 р. на братській могилі партизанів (кладовище «Грабник»), які загинули в березні 1943 р. (скульптор Г. Шульман). Серед похованих — Марія Іллівна Струтинська, мати, яка виховала п'ятьох синів і доньку та разом з ними воювала в партизанському загоні. Скульптурний портрет безстрашної жінки виконано з мармуру, поруч — гранітна стела з барельєфним зображенням партизанів⁹³⁵.

Складовою частиною руху опору, окрім боротьби з нацистською окупацією, була національно-визвольна боротьба проти сталінського тоталітарного режиму, яку очолили Організація українських націоналістів (ОУН), а, згодом, національне збройне утворення — Українська повстанська армія (УПА). При дослідженні подій Другої світової війни слід враховувати специфіку різних областей України. В західних областях, де радянська влада була встановлена лише в 1939 р., в умовах окупаційного режиму активну роль відігравала Організація українських націоналістів, яка веде свій відлік від 1929 р. Від початку організація ставила за мету боротьбу за встановлення незалежної української держави. Війна відкрила новий етап в діяльності всіх організацій самостійницького спрямування, збройних формувань ОУН, Української повстанської армії, які потребують серйозного і неупередженого аналізу. Організацію українських націоналістів (ОУН), обидва її відділи — під проводом А. Мельника і С. Бандери, а також Українську повстанську армію (УПА) необхідно розглядати як дві окремі, хоч і пов'язані між собою структури. ОУН — це підпільна партійно-військова структура, УПА — партизанська за своїм характером армія, метою якої була боротьба за незалежну Україну⁹³⁶. Опір гітлеризму в Західній Україні, яка увійшла до складу УРСР у вересні 1939 р., співпав там з боротьбою проти сталінізму. Збройні формування ОУН і УПА, взаємодіючи з підпільними боївками, намагалися не допустити утвердження радянської влади. Загострилася братовбивча громадянська війна, в якій загинули тисячі людей. При виявленні та дослідженні пам'яток періоду Другої світової війни у західних областях слід враховувати ці особливості.

У перебігу складних і не завжди однозначних процесів демократизації суспільства тільки останнім часом стало можливим критично розібратися в багатьох подіях, дати об'єктивну оцінку національно-визвольному руху в роки війни в західному регіоні. Лише історична правда і достовірність документів дозволять замість ворожості і недовіри до діяльності ОУН і УПА виробити об'єктивну оцінку про події Другої світової війни та змінити громадську думку, яка сприятиме

порозумінню і примиренню в українському суспільстві. Об'єктивне висвітлення історії УПА — не тільки наше минуле, це — наше майбутнє, оскільки світогляд молодого покоління формується на справжній історії, в тому числі і про національно-визвольний рух в Україні в роки воєнного лихоліття. На покарання й осуд заслуговують всі, хто вчинив злочин проти людства. Але кидати таке звинувачення на всіх учасників самостійницького руху було б несправедливо.

Ці процеси знайшли своє відлуння і у формуванні пам'яті про війну, в якій певне навантаження несуть і пам'ятки воєнної історії. Тема ОУН і УПА була забороненою, могили вояків УПА руйнувалися, пам'ять про національно-визвольну боротьбу була піддана забуттю на державному рівні. У перші повоєнні роки кургани-могили, насипані українськими повстанцями для увічнення пам'яті своїх героїв шляхом збивання хрестів і національної символіки перетворювали на пам'ятники радянським солдатам⁹³⁷.

Після невдалої спроби 30 червня 1941 р. проголошення у Львові Акту відновлення Української Держави ОУН остаточно розкололась. На будинку, де було проголошено цей документ, у 1995 р. встановлено меморіальну дошку (пл. Ринок, 10)⁹³⁸. В ОУН утворилися два її крила — помірковане на чолі з А. Мельником і радикальне під проводом С. Бандери. Оскільки боротьба ОУН за незалежну Україну суперечила колоніальній політиці Німеччини, окупаційні власті, відхиливши акт від 30 червня, почали переслідувати членів організації. Український народ, що віками боровся за своє самовизначення, за побудову національної держави, в період Другої світової війни почав створювати свої перші збройні загони, що згодом переросли в Українську повстанську армію. Перші повідомлення про народні партизанські ополчення на території Волині, які згодом увійшли до складу УПА, до Центрального штабу партизанського руху почали надходити наприкінці 1942 р.⁹³⁹ В лісах поблизу с. Свиноярин, на хуторі Вівчак тодішнього Ковельського повіту (нині Турійський район) в жовтні 1942 р. було сформовано першу сотню Української Повстанської Армії⁹⁴⁰.

Рух УПА скоро поширився з Брестської, Пінської, Волинської та Рівненської областей на Кам'янець-Подільську, Вінницьку, Житомирську, Київську. Здійснюючи заходи щодо утримання західних теренів як основної бази, УПА надавала важливого значення розповсюдженню свого впливу на східні території України. У бойовій діяльності УПА, крім організації рейдів по місцевих теренах, важливе значення надавалося пропагандистській роботі. В травні 1943 р. відбувся перший рейд відділів УПА у чоповицькі та малинські ліси Житомирщини, у вересні — організовано рейд у напрямку Києва і Білої Церкви. Відділи УПА діяли в Харківській, Полтавській областях, в інших регіонах України, закликаючи місцеве населення не відходити разом з німцями, а організувати опір більшовикам⁹⁴¹. Документи свідчать про збройні сутички вояків УПА і з радянськими партизанами, і з німцями.

На Волинській землі багато пам'ятних знаків, які увічнюють драматичні і водночас героїчні події воєнної пори. У Новому Загорові Локачинського району на Волині завершила свій шлях чота Берези. Впродовж тривалого часу вояки захищалися від переважаючих сил нацистів. На честь вояків, які загинули, але не здалися, після проголошення незалежності України в 1991 р. було споруджено

пам'ятник⁹⁴². Ведучи активну боротьбу проти гітлерівських загарбників, УПА ні на мить не випускала з поля зору небезпекиті з боку сталінського тоталітарного режиму. Шлях УПА — неоднозначний, нерівний і непростий. Коли у 1944 р. війська Червоної армії витіснили німців із Західної України, основні частини УПА залишилися в тилу радянських військ. З відновленням радянської влади розгортається неоголошена війна проти учасників національно-визвольної боротьби. Недовіра до місцевого населення спонукала владу переселяти на ці території мешканців інших регіонів, які не розуміли місцевих проблем. Під час каральних експедицій було виселено чимало місцевого населення, яке підозрювали у співчутті до повстанців, фізично знищені тисячі вояків УПА і підпільників ОУН. Втрати ОУН і УПА та їх прихильників лише за 21 місяць, починаючи з лютого 1944 р. становили вбитими 98846, захопленими 104990, прийшли з повинною 48880 чоловік. У перебігу бойових операцій з радянського боку загинув 9621 чоловік, поранено 1343 й пропало безвісти 2456 чоловік⁹⁴³.

В цій народній боротьбі українці захищали, перш за все, власне життя, свої родини, домівки, культуру, свою землю від іноземних поневолювачів. На місцях, де гриміли бої за національні ідеали, залишились тисячі братських могил тих, хто воюючи на два фронти, став жертвою братовбивчої війни. В Івано-Франківській області встановлені пам'ятні знаки на могилах вояків УПА в селах Фітьків, Підгірці, Бринці, Крукеничі, м. Яворів, меморіальні дошки — на будинках, де народився генерал-хорунжий УПА Д. Грицай (с. Дорожів), на честь командира УПА С. Фрасулаку (с. Новошин), на хаті, в якій з 1930 р. по 1936 р. жив С. Бандера (с. Воля Задеревецька Івано-Франківської області)⁹⁴⁴. У 1998 р. в с. Старий Угринів Калуського району Івано-Франківської області почалося відродження садиби, де з 1909 р. по 1933 р. жив керівник ОУН(б) С. Бандера⁹⁴⁵. За рішенням сільського сходу на подвір'ї було встановлено символічний хрест, а 14 жовтня 1990 р. був відкритий перший в Україні пам'ятник⁹⁴⁶. На Європейській площі обласного центру в 2009 р. споруджений меморіальний комплекс та пам'ятник С. Бандері (автор — львівський художник М. Посікіра). Символічні хрести, пам'ятні знаки у формі державного герба встановлені на братських могилах УПА в селах Калуського, Коломийського, Рогатинського, Тисменецького районів (Івано-Франківська обл.)⁹⁴⁷. У 1991 р. було встановлено пам'ятний знак на місці розташування табору сотні УПА, якою командував Д. Карпенко (Яструб). У цьому таборі пройшли вишкіл багато командирів УПА, часто бував головний командир УПА Р. Шухевич⁹⁴⁸.

Протягом 1995 р. у Львівській області на могилах вояків УПА було споруджено понад 20 пам'ятних знаків, встановлено меморіальні дошки на будинках, де жив заступник голови Проводу ОУН(м) О. Кандиба (псевд. О. Ольжич) (м. Львів, вул. Личаківська, 32), головний командир УПА, генерал-хорунжий Р. Шухевич (м. Львів, вул. Новоповітряна, 76)⁹⁴⁹. Роман Шухевич народився у м. Львові 30 червня 1907 р. Його дитинство пройшло на Львівщині. Навчався він у філії Львівської Академічної гімназії, яка розміщувалась у Народному домі. У вересні 1926 р. він вступив до Львівської політехніки. У 1934 р. закінчив університетські студії зі званням інженера. Вищу військову освіту Р. Шухевич здобув, навчаючись на старшинських курсах, вишколах за кордоном та в Україні, а також самостійним студюванням військової справи. В студентські роки він був активним членом

пластової організації, різних спортивних товариств, одним з найкращих спортсменів Львова. Навесні 1941 р. Р. Шухевич очолив український військовий підрозділ «Нахтігаль» в складі іноземних легіонів вермахту. У серпні 1943 р. був обраний головою Бюро Проводу ОУН і призначений Головним командиром УПА. З метою об'єднання і консолідації всіх національно-державницьких сил українського народу в боротьбі за державну незалежність України в липні 1944 р. з ініціативи ОУН і УПА та особисто Р. Шухевича, було скликано Великі Збори, на яких було створено Українську Головну Визвольну Раду, яка стала верховним органом українського народу. Головою Генерального Секретаріату УГВР був обраний Р. Шухевич⁹⁵⁰.

5 березня 1950 р. командир УПА загинув у нерівному бою в с. Білогорща біля Львова. У 2001 р. у будинку, де знаходилась підпільна штаб-квартира, в якій загинув Р. Шухевич, відкрито музей, в 2009 р. перед будинком — встановлено пам'ятну стелу⁹⁵¹. Аби могила не стала місцем поклоніння, начальник 4-го управління МДБ СРСР, генерал П. Судоплатов розпорядився тіло легендарного командира повстанців вивезти з Галичини, спалити і попіл розвіяти за вітром. Тіло було спалене на лівому березі, навпроти м. Скала-Подільська, а загорнуті в брезент рештки викинули в ріку. 13 жовтня 2005 р., після довгих пошуків, останки легендарного генерала Тараса Чупринки були знайдені, на місці, пов'язаному із загибеллю (знищенням тіла) Р. Шухевича — поблизу с. Гуків Чемеровецького району, на невисокій збручанській кручі напередодні 63-ї річниці Української повстанської армії за участі громадськості трьох областей — Хмельницької, Рівненської і Тернопільської — відкрито та освячено пам'ятник — триметровий базальтовий хрест. Поряд в 2008 р. споруджено обеліск на честь невідомих радянських воїнів⁹⁵². 30 червня 2007 р. у с. Тишківці (Івано-Франківська обл.) відкрито музей родини Шухевичів⁹⁵³.

У Тернопільській області виявлено 89 пам'ятних місць, пов'язаних з діяльністю ОУН і УПА, зокрема в с. Бишки Козівського району встановлено пам'ятний знак на місці перебування штабу УПА на чолі з Р. Шухевичем, в с. Антонівка — Меморіал «Штаб УПА “Південь”»⁹⁵⁴. Поблизу Кременця, в навколишніх лісах вдалося виявити місцезнаходження двох штабів УПА, на місці яких відбудовані окремі споруди, встановлені пам'ятні знаки, а за кілька кілометрів від Слов'ятина на місці підстаршинської школи УПА, яка діяла в 1943–1944 роках, організовано Музей ОУН і УПА⁹⁵⁵. Прикладом толерантного відношення до проблеми увічнення пам'яті про війну можна вважати Тернопільську область, де поруч з братськими могилами радянських воїнів відновлюються місця поховань, братські та одиночні поховання вояків ОУН і УПА.

У Житомирі та Києві виявлені будинки, пов'язані з ім'ям громадського діяча, письменника, вченого, учасника руху опору в роки Другої світової війни, О. Кандиби. У Житомирі збереглися будинки, де він народився (вул. Пархоменка, 12/15) і мешкав (вул. Лермонтова) влітку 1941 р., а також Свято-Успенська церква, де його охрестили. На відзначення п'ятидесятих роковин від дня смерті О. Ольжича в німецькому концтаборі Заксенхаузен, 12 червня 1994 р. у Києві на будинку (вул. Толстого, 15), де він жив в 1941–1942 рр. і де знаходилась підпільна явочна квартира ОУН, встановлено меморіальну дошку. За активного сприяння О. Ольжича 4 жовтня 1941 р. було скликано перші збори Української Національної Ради,

яку очолив професор М. Величківський. Учасники зборів закликали до створення національної державної формації, яка б репрезентувала весь український народ. В окупованому Харкові наприкінці 1941 р. було створено Громадський комітет, метою якого була консолідація всіх сил української громадськості⁹⁵⁶. В окупованих містах представники національно-визвольного руху налагодили видання понад 100 друкованих органів. У Києві, зокрема, виходили газети «Українське слово» (редактор І. Рогач) і «Літературний вісник» (згодом була перетворена українською поетесою, керівником культурницької комісії ОУН(м) О. Телігою на тижневик «Літаври»). Українці намагалися відродити освіту, кооперацію, церковне життя, налагодити соціальну допомогу. Українська Національна Рада випускала звернення до населення, оголошувала протести, друкувала часописи, готувала матеріали, в яких засуджувалась політика окупаційної влади. Діяльність націоналістичного підпілля у Києві, Дніпропетровську, Житомирі, Одесі, Полтаві, Харкові, Чернігові, політика якого все більше суперечила «новій владі», викликала занепокоєння окупантів. Проти підпільників почалися репресії. Взимку 1941–1942 рр. німці заарештували більшість керівництва ОУН(м). На початку зими 1941 р. зазнала погрому редакція газети «Українське слово» (містилася на сучасній вул. Воронського, 24), а її редактора разом зі співробітниками було заарештовано і розстріляно⁹⁵⁷. У Києві було заарештовано кілька сотень чоловік, серед них і членів Спілки українських письменників, створеної і очолюваною О. Телігою. 9 лютого 1942 р. О. Телігу було заарештовано, а 21 лютого разом з іншими членами ОУН(м) розстріляно в Бабиному Яру. У 1992 р. на місці загибелі О. Теліги та її побратимів було встановлено символічний хрест, на будинках, де мешкала поетеса (вул. Володимирська, 45, Толстого, 25), — меморіальні дошки, а в школі № 97 на вулиці імені поетеси відкрито її музей⁹⁵⁸.

До рукописів томів Зводу включені пам'ятки, в основному пов'язані з розгортанням партизанського руху в Україні і значно менша кількість пам'яток про діяльність Української повстанської армії. Український націоналістичний рух — історія створення і діяльність Української повстанської армії, збройних формувань ОУН, на дослідження яких свого часу було накладено табу, вимагає серйозного і неупередженого аналізу. В умовах незалежної Української держави на зміну забороні прийшло усвідомлення необхідності об'єктивного висвітлення цих подій і більш ретельного відображення їх в пам'ятках. Символічні хрести, пам'ятні знаки на братських могилах вояків УПА у формі державного герба встановлені в селах Івано-Франківської, Тернопільської, Рівненської областей. Меморіальними дошками відзначені будинки, пов'язані з діяльністю націоналістичного підпілля в Києві, Житомирі, Полтаві та інших містах.

Оскільки радянська історіографія не висвітлювала і не досліджувала діяльності ОУН і УПА, події, пов'язані з її боротьбою, в більшості своїй не були зафіксовані в пам'ятках. На глибоке об'єктивне дослідження складних процесів національно-визвольної боротьби українського народу, яка восени 1943 р. набула чіткого структурного закріплення у формі Української повстанської армії, довгий час було накладено табу. Лише останнім часом історики, місцеві краєзнавці почали вивчати і досліджувати весь складний і суперечливий процес боротьби українського народу в роки Другої світової війни.

Щоб уникнути нових «білих плям» у зображенні національно-визвольного шляху українського народу, важливо зберегти пам'ять про всі події в історії України, про всіх полеглих на українській землі за свободу, незалежно від політичної орієнтації, належності до тієї чи іншої політичної партії. Останнім часом, незважаючи на офіційно проголошений курс на деідеологізацію суспільства, об'єктивне і неупереджене висвітлення історичного процесу, трапляються спроби вилучити з вітчизняної історії деякі постаті, окремі факти та епізоди. Це призводить не тільки до спроби переписувати історію в угоду політичній кон'юктурі, але й до пошкодження поховань, руйнування надгробків й інших об'єктів, пов'язаних із вшануванням пам'яті як воїнів Червоної армії, так і вояків УПА, учасників національно-визвольної боротьби в роки Другої світової війни. Таке ставлення до пам'яток, як об'єктів історичної пам'яті, свідчить про нігілістичне, безвідповідальне відношення до культурної спадщини. Пам'ятки історії слід розглядати як матеріалізовану пам'ять, об'єктивні історичні джерела, що фіксують певні історичні віхи у розвитку суспільства, а не як засіб прославлення або знеславлення подій та окремих осіб. Їх слід виявляти, досліджувати, використовувати у суспільній практиці як важливий історичний досвід попередніх поколінь. Включення до обігу нових пам'яток розширить наше уявлення про минуле, дозволить дослідити історичні події із залученням конкретного краєзнавчого матеріалу. Толерантне ставлення, цивілізований підхід, позбавлений суб'єктивних тлумачень й ідеологічних штампів, дозволить формувати такі засади культурної політики, які відповідають загальнолюдським цінностям.

5.3.4. Увічнення подвигу воїнів-визволителів.

В Україні майже 80 відсотків пам'яток Великої вітчизняної війни зберігають пам'ять про визволення України від нацистських загарбників. Це військні цвинтарі, братські та одиночні поховання радянських воїнів, пам'ятні місця боїв, будинки штабів, командних пунктів, військові-інженерні споруди. Це доти і дзоти, які збереглися і внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення в Севастополі (29), Києві (8), оборонні споруди, штаби Київського і Коростенського укріпрайонів. Запеклі бої за Коростень, важливий залізничний вузол, точилися в листопаді 1943 р. Штаб укріпрайону та його підземні комунікації перетворилися на неприступну фортецю, яка трималася упродовж кількох днів, незважаючи на переважаючи сили противника. З 200 бійців живими залишилися лише п'ять воїнів, у тому числі дві жінки⁹⁵⁹.

Це автентичні пам'ятки, свідки історичних подій або життя та діяльності окремих персоналій, які є предметом вивчення та охорони. Букринський та Лютезький плацдарми під Києвом, Сапун-гора у Севастополі, поле Корсунь-Шевченківської битви — це далеко не повний перелік битв Великої вітчизняної війни за українські міста і села у ході військових операцій по визволенню України. В той же час, на відміну від нерухомих пам'яток історії, що є реальними свідками подій і синхронні з ними у часі, практично у кожному населеному пункті для увічнення пам'яті про загиблих воїнів-земляків споруджувалися пам'ятні знаки у вигляді скульптур, обелісків, стел з переліками військових частин, які визволяли населений пункт. Найбільш поширеними були архітектурно-скульптурні компо-

зиції, які включали скульптуру воїна-переможця, жінки, що символізувала Батьківщину-матір або Вічний вогонь. Пам'ятні знаки — це матеріальні об'єкти, встановлені або використані для увічнення історичних подій або персоналій.

Серед пам'яток, які увічнюють Перемогу, особливе місце посідає бойова зброя, військова техніка, яка встановлювалась в пам'ять про воїнів-визволителів, конкретні події того періоду. Це рухомі пам'ятки воєнної історії, науки і техніки, встановлені на постаменти й перетворені на нерухомі об'єкти. У деяких випадках це автентичні пам'ятки, які є реальними свідками подій, синхронними з ними у часі і які повністю або частково зберегли меморіальну частину. Це — літаки, автомобілі, бронетранспортери, бронепοїзди, гармати, кулемети тощо, які безпосередньо брали участь у бойових операціях і збереглися до наших днів. У ході операції по форсуванню Дніпра 6 листопада 1943 р. був визволений Київ. Першими до міста увійшли танкісти 3-ї гвардійської танкової армії, про що нагадує танк «Т-34» (пр. Брест-Литовський)⁹⁶⁰. На честь танкових екіпажів Героїв Радянського Союзу Є. Пушкіна у Дніпропетровську (пр. Карла Маркса), М. Яценка у центрі Запоріжжя на постаментах встановлені танки «Т-34». Історичну пам'ять про воїнів-автомобілістів зберігають транспортні засоби воєнного періоду — автомобілі «ГАЗ-ММ» (Житомир, вул. Ватутіна), «ЗИС-5» (Київ, пр. 40-річчя Жовтня), встановлені у більш пізній період⁹⁶¹.

В обороні Севастополя 1941-1942 рр. відзначився бронепοїзд «Железняков» берегової оборони ЧФ, збудований колективом Морського заводу у вересні-жовтні 1941 р. Під час визволення Криму від нацистських загарбників його екіпаж брав участь у боях разом з частинами 51-ї армії і 19-го танкового корпусу. В пам'ять про бронепοїзд біля залізничного вокзалу на пл. Ревякіна встановлений паровоз із серії «ЕЛ-2500», виготовлений в Луганську в 1922 р., у Києві на розі вулиць Урицького і Кудряшова — паровоз «ФД-20-578»⁹⁶². Ці пам'ятки не є автентичними, але вони зберігають пам'ять про події часів Великої вітчизняної війни, являються пам'ятками історії та науки і техніки. Місце їх розташування, зовнішній вигляд історично недостовірні, відсутня меморіальна частина, оскільки вони встановлені в пізніші часи з метою увічнення пам'яті про історичні події, явища, особи й включають елемент суб'єктивного сприйняття автором⁹⁶³.

Пам'ять про переможні бої Червоної армії у ході визволення України — це тисячі поховань радянських воїнів, обеліски і монументи, споруджені на місцях боїв. Переможна битва під Сталінградом поклала початок визволенню української землі. Першими на українську землю вступили бійці та офіцери 573-го полку 195-ї стрілецької дивізії 1-ї гвардійської армії Південно-Західного фронту. Це сталося 18 грудня 1942 р. Наскільки кривавими були бої — можна судити з того, що лише в боях за перший районний центр на українській території — с. Мілове Ворошиловградської області — загинуло 1066 воїнів, які поховані в братській могилі на площі Чечерова. У травні 1972 р. тут відбулося урочисте відкриття величного монументу «Україна-визволителям». Він символізує Батьківщину-матір, яка зустрічає свого сина-визволителя. Бронзова скульптура встановлена на постаменті, верхня частина якого виконана у вигляді плити, нижня — фронтової землянки, де розташована експозиція музею. Поруч на 27 гранітних плитах — імена воїнів-визволителів, які назавжди залишилися в українській землі. На бронзовому

вінку навколо могили золотом сяють слова: «Вічна слава героям, які полягли в боях за свободу і незалежність нашої Батьківщини». Біля братської могили палає Вічний вогонь. За визволення Ворошиловградщини полягло 120 тис. радянських солдатів та офіцерів⁹⁶⁴. 14 лютого 1943 р. було визволено Ворошиловград — перший обласний центр України. Вдячні мешканці міста у 1945 р., дбаючи про увічнення героїв-визволителів, спорудили на Гострій Могилі меморіальний комплекс у вигляді багатоступінчастої піраміди, на вершині якої орел тримає стяг Перемоги, у 1965 р. комплекс був доповнений скульптурною групою «Прапор не вмирає»⁹⁶⁵.

Такі комплекси, до складу яких входить братська могила радянських воїнів, архітектурно-скульптурне зображення воїна або жінки, що символізує Батьківщину-матір, Вічний вогонь споруджувалися на честь перемоги у багатьох містах. У Харкові визволення міста 23 серпня 1943р. увічне меморіальний комплекс, споруджений у 1977 р. На висоті «197,2», що поблизу с. Солоницівка Дергачівського району, знаходився пункт командуючого фронтом І. Конєва. Про це нагадує обеліск із горельєфним зображенням генерала, який віддав наказ про штурм Харкова. Курган бойової слави поблизу Охтирки (Сумська обл.) нагадує про подвиги радянських воїнів на завершальному етапі Курської битви. Жорстокі бої точилися в Донбасі за кожний населений пункт, 29 військових частин і з'єднань були удостоєні почесних звань та відзнак за визволення області⁹⁶⁶.

Про запеклість боїв за Донбас говорять чисельні братські могили в селах Шахтарського району (Донецька обл.), розкидані на шляху прориву радянських військ: Степанівна — 204 воїна; Дмитрівка — 1435 чоловік, на виїзді з села в братській могилі — 3837 солдатів і офіцерів. Упродовж Великої вітчизняної війни двічі створювався Міус-фронт. Восени 1943 р. у ході Міусько-Маріупольської наступальної операції військ Південного фронту радянські війська оволоділи ключовою позицією німецьких військ на вершині Савур-Могили. Одразу після закінчення боїв був встановлений обеліск, замінений згодом на шестиметрову піраміду, виготовлену із місцевого матеріалу. У 1963 р. гірники м. Сніжне вирішили створити фонд для спорудження меморіального комплексу на Савур-Могилі. Трудящі міст Тореза і Шахтарська, підтримали ініціативу і відпрацювали по дві години, перерахувавши кошти до створеного фонду. Донецька організація Союзу архітекторів провела відкритий конкурс на створення проекту меморіального комплексу. Кращим був визнаний проект київських скульпторів: заслуженого діяча мистецтв Української РСР Ф. Коцюбинського, І. Горового, К. Кузнецова, архітекторів А. Ігнащенка, І. Козлінера, М. Потипако. Урочисте відкриття величного 36-метрового гранітного монументу відбулося 10 вересня 1967 р. на вершині Савур-Могили⁹⁶⁷. Поряд з обеліском встановлена бойова техніка і збереглося всохле дерево — свідок бойових дій в цих місцях. «Меморіальний комплекс «Савур-могила» — пам'ятка національного значення»⁹⁶⁸.

Перемоги діставалися дорогою ціною, втрати не завжди були виправдані суто воєнними міркуваннями. У складі наступаючих частин діяли так звані польові військкомати, які діяли з невинуватою жорстокістю при проведенні мобілізації до діючої армії всіх здатних тримати зброю, навіть 16–17-річних юнаків. Нерідко їх, зовсім не навчених, не обмундированих, навіть без складання присяги, без ретельної підготовки, прикриття з повітря, артилерійського забезпечення, танкової

підтримки кидали в бій «спокутувати кров'ю ганьбу перебування в окупації». Під час Корсунь-Шевченківської битви призивали і кидали в бій непідготовлених селян з навколишніх сіл. Багато з них поховані у братських могилах за кілька кілометрів від власних домівок і ще й досі вважаються серед зниклих безвісти. Тільки в с. Тінки Черкаської області 118 вдів війни, можливо дружин тих мобілізованих селян, яких кидали у бій непідготовленими і які, можливо, загинули у першому ж бою⁹⁶⁹. Протягом січня 1943 — жовтня 1944 рр. під час 11 стратегічних і 28 фронтових операцій на українській території середньодобові втрати Червоної армії, коли бої досягли найбільшого напруження, становили 68 тис. чоловік. Битва за визволення України тривала 680 діб⁹⁷⁰.

По закінченні Курської битви в кінці серпня 1943 р. радянські війська вийшли до Дніпра на 750-кілометровому фронті. Настав час кульмінаційного моменту битви за Україну. На значній відстані під безперервним вогнем артилерії та ударами авіації проводилося форсування Дніпра — однієї з найбільших річок Європи. Дніпровська переправа, небувала за масштабами, була ще й безпрецедентною за грубими прорахунками, а відтак — і за людськими втратами, що їх зазнали радянські війська. Слід зазначити, що події війни протягом багатьох років висвітлювалися певною мірою однобічно, деякі трагічні сторінки війни під тиском політичної кон'юнктури вчені оминали. До таких сторінок відносяться події початкового періоду війни, тема окупації, операція радянських військ по форсуванню Дніпра і визволенню столиці України восени 1943 р., під час якої загальні втрати радянських військ становили 417 тис. чоловік⁹⁷¹.

Чим більше часу віддаляє нас від подій Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр., тим вагомішим стає подвиг багатонаціонального народу СРСР, у тому числі українського. Аналізувати і піддавати критиці дії професійних військових через 68 років невдячна справа, але ми не ставимо це за мету. Як зазначають дослідники воєнної історії, серед причин колосальних втрат були і прорахунки командування по створенню плацдармів для наступу на Київ. Пропозиції командуючого Центральним фронтом К. Рокосовського наступати на Київ із тих плацдармів, які у вересні 1943 р. створили його війська в районі сіл Ново-Петрівці, Лютежа й Вишгорода, були відхилені. Під час круглого столу, присвяченому визволенню Лівобережної України в Інституті історії України НАН України, учасник Великої вітчизняної війни, академік П.Тронько, даючи оцінку цим подіям, із відстані часу, заявив, що наступ на Київ із півдня був помилкою, що й призвело до великих втрат. Але в той же час ці події є й свідченням виняткового героїзму наших воїнів, про що він пише в своїй книзі⁹⁷². Вирішальним чинником битви за Дніпро й визволення всієї України був героїзм радянських воїнів. Як відомо, лише за успішне форсування Дніпра та виявлені при цьому героїзм, мужність і високу майстерність, понад дві з половиною тисяч солдатів, сержантів, офіцерів і генералів були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Успішне проведення операції з Лютезького плацдарму відіграло вирішальну роль у Київській наступальній операції, яка за наказом Сталіна мала завершитися 5–6 листопада визволенням столиці України. 55-ти воїнським з'єднанням і частинам було присвоєне найменування Київських, 119 вулиць і площ міста названо в пам'ять воєнних подій, воїнів-захисників і визволителів. Понад півтори тисячі

пам'яток увічнюють події Великої вітчизняної війни у Києві, у тому числі 419 пам'ятників, обелісків, монументів — про полеглих радянських воїнів.

У м. Дніпропетровську (вул. Набережна, парк Леніна) пам'ять про форсування Дніпра воїнами 152-ї стрілецької дивізії увічнюють пам'ятні знаки на місці зведення переправи через Дніпро і висадки розвідувальної групи. У 1968 р. на околиці Запоріжжя, на місці форсування Дніпра у жовтні–листопаді 1943 р. воїнами 3-го Українського фронту було споруджено величний монумент у вигляді вертикального пілона і горизонтальної плити, що імітує пліт, на якому встановлена скульптура воїна⁹⁷³. У 1985 р. відбулося урочисте відкриття монумента на честь подвигів радянських воїнів у боях при форсуванні Дніпра на Букринському плацдармі, в районі с. Балико-Щучинка (Кагарлицький р-н, Київська обл.). Автори монументу — скульптор В. Зноба, архітектор А. Захаров. На відзнаку світлої пам'яті земляків, які воювали на фронтах і не повернулися до рідних домівок, споруджено меморіали, встановлені стели та скульптурні пам'ятники у Тетієві, Фастові, Миронівці, Вишгороді, Яготині, Білій Церкві, Василькові та інших містах і селах Київщини.

У кожному населеному пункті — братські могили і пам'ятні знаки на честь воїнів-визволителів, спорудження яких розпочалося ще в ході війни. Після закінчення бойових дій у воїнських підрозділах, партизанських з'єднаннях видавались накази щодо поховання загиблих і увічнення їхньої пам'яті. Протягом 1944–1945 рр. були споруджені пам'ятники на братських могилах воїнів-визволителів на висоті Гостра могила у Ворошиловграді, Керчі, Макіївці, Мукачеві, Нижньодніпровську, Ужгороді, Харкові, Хусті та багатьох інших містах і населених пунктах України⁹⁷⁴. Згідно з постановою Ради Народних Комісарів СРСР від 26 серпня 1943 р., підтвердженою постановою Ради Міністрів СРСР від 29 вересня 1948 р. у 1944–1950 рр. проектувались і споруджувались пам'ятники генералам О. Зигіну (м. Полтава), А. Смирнову (Куйбишевський р-н, Запорізька обл.), П. Волоху (м. Ізюм, Харківська обл.), у 50-ті роки двічі Героям Радянського Союзу О. Молодчому (м. Ворошиловград)⁹⁷⁵, А. Недбайлу (м. Ізюм, Харківська обл.), Амет-Хану-Султану (м. Алупка, АР Крим)⁹⁷⁶.

У 1944 р. було створено проект пам'ятника на честь визволення Києва від нацистських загарбників. Цей проект і пояснювальна записка були надіслані М. Хрущову, який на той час очолював республіканську партійну організацію і був головою Ради Народних Комісарів УРСР. 14 листопада 1944 р. на нараді обговорювались два проекти пам'ятника, автором яких був архітектор О. Власов. Розглянувши проекти пам'ятників, учасники наради висловили свої зауваження, а також пропозиції щодо увічнення всіх визначних подій Великої вітчизняної війни і спорудження монументів на честь воїнів-визволителів не лише в Києві, а в інших містах: Корсуні-Шевченківському, Харкові, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Львові, Нікополі, Кривому Розі, на р. Міус⁹⁷⁷. Першим кроком у реалізації цих ідей стала урядова постанова від 20 березня 1945 р. «Про створення музею-заповідника «Поле битви за Київ», який споруджувався на місці командного пункту 1-го Українського фронту в с. Нові Петрівці (Київська область)⁹⁷⁸. Відкриття Музею-заповідника «Битва за Київ в 1943р.» відбулося в 1958 р. (архітектори А. Мілецький, В. Бакланов, скульптор І. Першудчев, рек. 1993 р., архітектор М. Фещенко). Архітектурно-скульптурна композиція, споруджена на високому кургані, увінчана

скульптурою воїна, що символізує переможний наступ Радянської армії. В цоколі гранітного постаменту — експозиція музею, на мармурових пілонах — найменування військових з'єднань і частин, удостоєних звання Київських, а також нагороджених орденами за визволення столиці України. З метою увічнення подій 1943 р., подвигів воїнів 1-го Українського фронту, частина території Вишгородського району (6 га) була оголошена державним заповідником, в якому зберігаються польові оборонні споруди — бліндажі, командні і спостережні пункти. В центрі с. Нові Петрівці у 1980 р. відкрито діораму «Битва за Київ. Лютезький плацдарм. 1943 р.», яка відтворює події 1943 р.⁹⁷⁹ У 1995 р. комплекс отримав статус Державного музею-заповідника. Експозиція музею і діорама розмістилися в новозбудованому приміщенні в центрі села поруч із каплицею в пам'ять полеглих у війні. Це був один із перших меморіальних комплексів, який об'єднував музей, оборонні споруди, пам'ятні місця боїв, розташування командних пунктів. Подібні комплекси згодом були створені у Севастополі, Харкові, Тернополі, Корсунь-Шевченківському та в інших містах.

В травні 1944 р., під час визволення Севастополя, кровопролитні бої тривали на околиці міста в районі Сапун-гори, що являла собою основний вузол оборони німецьких військ. Після війни на місці розташування ворожих укріплень, які штурмували воїни 51-ї і Приморської армій, севастопольці висадили парк Слави та алею Героїв. Чотиригранний обеліск з написом «Героям битви за Севастополь», меморіальні дошки з найменуваннями частин і з'єднань, які тут воювали, Вічний вогонь, діорама «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 року» — данина вдячності севастопольців воїнам-визволителям⁹⁸⁰.

З ініціативою щодо увічнення пам'ятних місць Корсунь-Шевченківської битви, що увійшла в історію під назвою Малого Сталінграда, виступили місцеві жителі Корсунь-Шевченківського району (нині Черкаська обл.) ще в роки війни. Підтримавши цю пропозицію, Київський облвиконком у серпні 1944 р. звернувся до РНК УРСР з проханням вирішити питання про будівництво пам'ятника у Корсунь-Шевченківському і відкриття державного історичного музею⁹⁸¹. У 1945 р. в одному з живописних куточків міста, в старовинному палаці, пам'ятці архітектури XVIII ст., розмістив свою експозицію Музей історії Корсунь-Шевченківської битви⁹⁸². Наприкінці 60-х — початку 70-х років на території шести районів Черкаської області в місцях, де відбувалась історична битва військ 1-го і 2-го Українських фронтів у лютому 1944 р., були встановлені 32 пам'ятних знаки, що входять до Корсунь-Шевченківського меморіалу. Вони відтворюють подвиги командуючого бронетанковими військами фронту генерал-лейтенанта А. Штевнева, що загинув у боях за визволення с. Лисянки, командира артилерійської батареї, Героя Радянського Союзу лейтенанта Г. Шайхутдінова, командира стрілецької роти, старшого лейтенанта В. Чиковані, командира окремого артилерійського батальйону, капітана Ю. Ватера⁹⁸³. На честь з'єднання 1-го і 2-го Українських фронтів на 17-му кілометрі автотраси Корсунь-Шевченківський–Київ встановлені дві 25-метрові стріли, що зійшлися вершинами у блакитному небі. На бетонній стелі — меморіальний напис.

15 квітня 1944 р. радянські війська визволили Тернопіль. В одному з парків обласного центру створений меморіальний комплекс Слави (скульптор В. При-

маченко, архітектори Б. Гаврилов, Є. Гронський). Біля підніжжя пагорбу Слави — могила невідомого солдата. 27 липня 1944р.у ході Львівсько-Сандомирської операції 79 військових частин і з'єднань різних родів військ 1-го Українського фронту визволили Львів. Ця подія відзначена відкриттям у 1957 р. меморіалу, поруч з яким розташовані 256 одиничних і 4 братські могили радянських воїнів і партизанів, які загинули у боротьбі з ворогом. На кам'яній огорожі — емблеми усіх родів військ. В центрі пантеону — алея Героїв, по обидві сторони якої — 26 могил воїнів-визволителів⁹⁸⁴. В 1969 р. на честь 25-річчя визволення Івано-Франківська від німецько-нацистських загарбників на Північному бульварі ім. Пушкіна (пл. Визволення) споруджено Обеліск Слави (скульптор П. Сопільник)⁹⁸⁵.

У перебігу Карпато-Ужгородської операції відбулося визволення території України в її довоєнних кордонах. В пам'ять цієї події на околиці Ужгорода, на кордоні зі Словаччиною, споруджено монумент «Україна-визволителям» (скульптори І. Зноба, В. Зноба, архітектори А. Сніцарев, В. Стукалов). Напис на валуні, розташованому поруч, свідчить, що саме тут 28 жовтня 1944 р. були завершені бої за визволення української землі в роки Великої вітчизняної війни.

У другій половині 60-х років в Україні розгорнулися роботи по спорудженню обелісків у містах-героях — Києві, Керчі, Одесі і Севастополі. Вони увічнювали важливі події в історії міст і являються пам'ятками історії та монументального мистецтва, хоча не завжди це — високохудожні твори. Певною мірою вони віддзеркалюють соціальні запити суспільства і фінансові можливості місцевої влади. Спорудження обелісків на честь визволення міст — характерна особливість увічнення важливих подій в історії міста. Після визволення Кримського півострова від німецько-нацистських загарбників почали споруджувати обеліски Слави на честь воїнів-визволителів. 22-метровий обеліск на горі Мітрідат, споруджений в 1944 р., увічне пам'ять про визволення Керчі воїнами 18-ї і 56-ї армій, які на початку листопада 1943 р. форсували Керченську протоку і захопили плацдарм на околиці міста. На мармурових пілонах імена радянських воїнів, серед яких 15 Героїв Радянського Союзу, полеглих на керченській землі.

10 березня 1966 р. Рада Міністрів Української РСР прийняла постанову «Про спорудження обеліска в місті-герої Києві», у квітні був оголошений конкурс на проект обеліска Слави. 40-метровий обеліск на честь міста-героя був збудований на площі Перемоги. У 1977 р. обеліск на честь міста-героя споруджений на мисі Хрустальний у Севастополі⁹⁸⁶.

В Україні немає родини, яка б не принесла на вівтар визволення країни від нацизму страшну данину — своїх синів і дочок. У кожному місті або селищі є священні місця, до яких ніколи не припиняється потік людей, які в скорботному мовчанні приходять вшанувати пам'ять полеглих у війні. Таким священним місцем у Києві є парк Вічної Слави, де знаходиться могила невідомого солдата і горить Вічний вогонь, у Одесі — пам'ятник невідомому матросу, у Керчі — гора Мітрідат, в Чернігові — Болдіна гора, в Севастополі — Сапун-гора і військові кладовища, яких у місті і його околицях понад 20, у Запоріжжі — алея Слави. У кожному місті і селі — пам'ятні знаки і обеліски на честь воїнів і воїнів-земляків, полеглих у роки Великої вітчизняної війни. У багатьох населених пунктах вони споруджені поряд

із братськими могилами радянських воїнів, які захищали і визволяли українську землю. Не применшуючи значення українського фактору у Великій Вітчизняній і Другій світовій війні в цілому, слід пам'ятати про бойову співдружність військових формувань різних країн, які об'єдналися у боротьбі проти нацизму. Останнім часом були оприлюднені документи про операції Військово-Повітряних Сил СРСР та США, пов'язані з бомбардуванням військово-промислових об'єктів нацистської Німеччини та її сателітів. Човникові операції під кодовою назвою «Френтік» — це не тільки подвиг безстрашних повітряних асів, це самовіддані зусилля цивільного населення України, яке доклало чимало сил для обладнання авіаційних баз, сприяло їх нормальному функціонуванню. Проведення першої з них, «Френтік-1», 2–11 червня 1944 р. співпало з відкриттям другого фронту (6 червня 1944 р.). В операціях «Френтік» взяло участь 2097 американських літаків, через полтавську авіабазу пролягли бойові шляхи близько 10 тис. американських військовослужбовців⁹⁸⁷. В березні 1994 р. у зв'язку з відзначенням 50-річчя операції «Френтік» Полтавська обласна адміністрація прийняла рішення про увічнення пам'яті учасників операції «Френтік». Серед заходів передбачалось впорядкування могил воїнів, що загинули на території Полтавської авіабази, в Миргороді, Пирятині. 12 жовтня 1994 р. газета «Пирятинські вісті» повідомляла про відкриття пам'ятного знаку. На мармуровій плиті викарбувані рядки: «В червні–вересні 1944 року військові літаки Радянської Армії і США з аеродрому в районі Пирятина вели спільні бойові дії проти фашистських загарбників по плану операції «Френтік»⁹⁸⁸.

Понад 28 тисяч могил, 45 тис. пам'ятників та обелісків увічнюють події Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр.⁹⁸⁹ Монументи, обеліски, пам'ятні знаки, техніка часів воєнного лихоліття образно доносить до нас історичну інформацію про масштаби боротьби з нацизмом. Незалежно від політичної кон'юнктури, що сьогодні часто диктує українському суспільству ті чи інші уподобання, Друга світова та Велика вітчизняна війни Радянського Союзу 1941–1945 рр. утвердили своє місце серед найважливіших історичних подій. Український народ був активним учасником титанічної битви народів, зазнаючи незмірних втрат і бідувань, трагедією була роз'єднаність народу, який потерпав між жорнами тоталітарних режимів. Попри всі неймовірні труднощі та перешкоди він зберігся як етнос, утвердив власні гідність і авторитет, посів належне місце серед інших націй світу.

Минула війна зобов'язує сучасників в ім'я справедливості пам'ятати про всіх, хто причетний до визволення України. Мова йде не лише про добре відомий і безперечно вирішальний внесок Червоної армії, радянського тилу, але і учасників національно-визвольного руху, які боролися, гинули у сталінських таборах і нацистських катівнях саме за незалежність України. Українці, потрапивши у страхітливі жорна Другої світової війни, часто боролися за свободу під різними прапорами. Але в цілому, український народ сприйняв нацистську агресію як загрозу своєму існуванню, і Друга світова війна стала для нього визвольною, справедливою, вітчизняною.